ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

www.aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal
1.518 Yüksək İmpakt Faktorlu

Cild: 15 Sayı: 8

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
With High Impact Factor 1.518

Volume: 15 Issue: 8

Bakı – Baku
2021

Jurnal Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of
the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 25.04.2007.
Registration number: 2212

Azərbaycan Mətbuat Şurası
Azerbaijan Press Council

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

Təbiət elmləri bölməsi

Dəqiq elmlər bölməsi

Texnika elmləri bölməsi

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/69/7-14

Джамиля Яшар гызы Рустамова
Бакинский государственный университет
доктор исторических наук
rustamovajamila@mail.ru

УСЛОВИЯ СОДЕРЖАНИЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ ТУРКОВ НА ОСТРОВЕ НАРГИН В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Ключевые слова: *Первая Мировая война, военнопленные, остров Наргин, беженцы, условия содержания, голод, благотворительность*

Life conditions of Turkish prisoners on nargin island during the first world war

Summary

The article is dedicated to the matter of Turkish prisoners on the Nargin Island in the Caspian Sea during the First World War. According to approximate computations, there were about 50-60 thousand people of Turkish captives in Russia. Some of them were sent to Baku because of the close location to the Caucasus Front and from there they were sent to the Nargin Island in the Caspian Sea. As time showed it was not the right choise. The Island had no decent conditions for living and turned the life of prisoners into the hell camp. Hastily built barracks contravene meet elementary standards, were poorly heated and by the end of the war they were not heated at all, water supply was unsatisfactory, sometimes water was not brought to the prisoner's several days. Bread was given in 100 grams per person per day, and then this rate redused by half. Knowing the plight of the prisoners, many citizens of Baku as well as the Baku Muslim Charitable Society and other charitable societies provided moral and material support to prisoners, they often went to the camp, brought food, clothes, medicines

Key words: *World War I, prisoners of war, Nargin Island, refugees, incarceration conditions, starvation, charity*

Введение

С начала Первой Мировой войны прошло чуть больше столетия. За этот период, историки исследуя историю Первой Мировой войны, основное внимание уделяли изучению предыстории войны, созданию блоков в Европе, истории внешней политики и международных отношений, внутренней политике, истории экономики, развитию рабочего движения и т.д. Вопросы военного плена не особо привлекали внимание историков. Однако за последние годы интерес отечественных и зарубежных исследователей к проблеме плена и судьбе пленных возрос (9;19), появились научные труды, авторам которых удалось во многом раскрыть порядок и условия интернирования военнопленных Австро-Венгрии, Германии и Турции на территории различных регионов бывшей Российской империи, разработать отдельные элементы режима их содержания, воссоздать характер взаимоотношений пленников с местным населением и т.д. (10, 14). В турецкой историографии рубежа XX-XXI веков также возрос интерес к проблеме военного плена турков, содержащихся на территории Российской империи в годы Первой Мировой войны (22). Актуальность данного исследования заключается в том, что она все еще мало изучена, а также возростающим интересом общества к этой теме, учитывая дружественные азербайджано-турецкие отношения. Близкое участие многих азербайджанцев в оказании помощи военнопленным туркам, оказавшимся волею

судьбы на острове Наргин, заслуживает более внимательного изучения. В советской исторической науке эта проблема не исследовалась, и для советской власти этот вопрос был скорее политический, нежели исторический. Но эти времена прошли, и азербайджанские историки получили возможность исследовать проблему плена турков на острове Наргин, а также показать ту помощь, которую им оказывали мусульмане Азербайджана.

Вступление в войну Турции 20 октября 1914 г. открыло новый Кавказский фронт, который оказал непосредственное влияние на жизнь народов Кавказа. Османская империя в Первой Мировой войне воевала на восьми фронтах. Из этих восьми фронтов особое внимание молодой тридцатипятилетний генерал Энвер-паша уделял Кавказскому фронту (7,235). Увлеченный идеей пантюркизма, он рассматривал Кавказ как своего рода ключ, открывающий дверь в Среднюю Азию, а объединение сил мусульманских народов Кавказа, Средней Азии и Османской империи полагал залогом победы в Первой Мировой войне. Энвер-паша разработал план внезапного нападения на русских в зимнее время, по которому османские войска должны были занесенным снегом горы, захватить Олту, а оттуда дойти до Карса и Ардагана. Энвер-паша надеялся, пройдя Олту, пресечь горы и внезапно ударить с севера, по ничего не ожидавшим русским войскам возле Сарыкамыша, затем соединиться с партизанскими отрядами грузин-мусульман, лазов и аджарцев в районах Карса и Ардагана и вместе идти в Дагестан и Азербайджан, чтобы поднять местное население на восстание против России (7,255). С военной точки зрения план был заранее обречен на провал, к тому же армия была совершенно не готова воевать в таких тяжелых условиях, пройти горы зимой, в то время, как не хватало зимней одежды, обуви, даже боеприпасов, медикаментов и т.д. Несмотря на то, что некоторые из близкого окружения Энвер-паши не одобрили этот план, и подали в отставку, Энвер-паша был непреклонен. Известно, что Сарыкамышская операция закончилась поражением турков. Русские удержали Сарыкамыш. В итоге операции командир IX корпуса Али Исан-паша, 200 офицеров и 15 тыс. турецких солдат попали в плен, 60 тыс. аскеров погибли в боях, а также от холода. Русская армия потеряла 16 тыс. убитыми, 12 тыс. больными и обмороженными (7,262). Следует отметить, что сведения о количестве погибших и военнопленных в Сарыкамышской операции в различных источниках и исторической литературе противоречивы.

Первая информация о прибытии турецких военнопленных в европейской части России и Сибири относится уже к началу ноября 1914 г., то есть спустя почти неделю после объявления войны на Кавказском фронте. В телеграмме Петербургского Телеграфного Агенства (ПТА), полученной из Тифлиса 1 ноября 1914 г., говорится, что пленные турки, одетые в лохмотья, производят жалкое впечатление (15,281). По информации Петербургского Телеграфного Агенства (ПТА), за время с 1 декабря 1914 г. по 24 января 1915 г. только через Тифлис проследовало пленных турок офицеров 326, из которых 60% штаб-офицеры и 14 220 солдат. Львиную долю, как известно, составили плененные турки под Сарыкамышем. “У многих отморожены ноги и руки. Они неистово кричат от боли при малейшем прикосновении. Многие из них крайне истощены. Более 30-ти пленных турок умерло от истощения в пути и в городском лазарете, кроме общего истощения от голода, пленные страдают невыносимо от одолевших их паразитов (15, 281). Масса аскеров попала в плен будучи еще в гражданском платье, так как прибыв по мобилизации в части в разгар боев, эти люди не успели получить обмундирование. Данное обстоятельство, разумеется, первым делом обращало на себя внимание газетных репортеров и зафиксировало в целом ряде периодических изданий: “В Тифлис прибыл

второй большой транспорт с турецкими пленными в количестве более 1200 человек. Только несколько десятков из них имело облик солдат в форме, остальные производили впечатление голодной и нищей орды" (10,47). И такого рода сообщения в прессе того периода встречались не редко. "Через Карс проследовал поезд с пленными турками. В каждом из 28 вагонов поезда находится более 50 пленных. Поражает отсутствие намека на какое-либо обмундирование, заставляющее предпологать, что имеешь дело не с турецкими солдатами, а с мирными жителями. Однако сопровождающий пленных конвойный объясняет, что это резервисты. Когда их забирали в плен, нина одном из них не было формы" (10,47; 8).

Первые беженцы-мусульмане из Восточной Анатолии появились в Елизаветпольской губернии в начале 1915 года. Местные жители встречали беженцев с огромным сочувствием, предоставляя им продовольствие, одежду, свое жилье для временного проживания. Губернатор Елизаветпольской губернии Ковалев, сообщал, что из числа находящихся в губернии 10 000 беженцев нуждаются в теплой одежде 8 000. Из них мужчин 2 000, женщин и детей по 3 тысячи. В ноябре 1915 г. в губернию прибыли еще 12 000 беженцев-турков и были размещены в селениях Елизаветпольского и Газахского уездов (3, л. 45-47).

Изложенное выше показывает,что многие турецкие солдаты и гражданские лица, попавшие в плен были плохо одеты, истощены, без денег, а если они имелись их изымали при задержании. Пленных с Кавказского фронта после прибытия в Тифлис, местные власти расквартировывали в различные регионы России.

Позднее, учитывая рост числа пленных, власти решили часть из них оставить на Кавказе. Было принято решение отправить часть турецких военнопленных на остров Наргин в Каспийском море, позднее в лагерь были направлены также группа германских и австро-венгерских пленных. Еще 27 января 1915 года Верховный начальник санитарного и эвакуационного отдела принц Ольденбургский (муж сестры императора) телеграфировал начальнику Бакинского гарнизона адмиралу Е.В.Клюфелю: "Не доскажите ли вы в Каспийском море острова, где представилось бы удобным устроить несколько тысяч непокорных мусульман, высланных с мест постоянного жительства или пленных турок" (11,104;12,л.6). Среди различных вариантов рассматривался ряд островов в Каспийском море. Однако принц Ольденбургский остановился на пустынном острове Наргин, ввиду его близости к Баку. В Баку был командирован гвардии полковник А.И.Сабуров, который инициировал процесс передачи острова в распоряжение принца Ольденбургского и начал работы по строительству бараков. Работы по обустройству лагеря для военнопленных начались во второй половине февраля... К концу марта на острове Наргин находилось 208 пленных (5 врачей, 5 офицеров и 198 нижних чинов), а к 19 апреля – 611. В марте были готовы уже 13 бараков-шалашей, 1 больничный барак и 4 кухни на 2500 человек, конюшня, склад, лавка, водокачка и 4 цистерны для пресной воды на 4800 ведер. 19 апреля Сабуров докладывал, что лагерь может принять дополнительно 3600 пленных (11,107). Позднее, лагерь мог принять до 9 тысяч пленных, размещаемых в 60-ти полувкопанных деревянных бараках (шалашах) с земляным полом, без боковых окон, на 150 человек каждый. При лагере имелись карантин на 1000 человек (4 барака по 250 мест) и госпиталь по 410 коек, а также пекарня, склады, погреб, баня, прачечная, лавки и вспомогательные подразделения (10, 101-102). Несмотря на то, что лагерь мог принять 9 тясяч человек, в лагерь привозили больше пленных, что приводило к ухудшению санитарных условий их содержания. Как пишет турецкий историк Р.Балчы, на острове

Наргин в начале 1915 года содержались 10 тысяч военнопленных, и жили они в 40 бараках, абсолютно не приспособленных к жизни. В каждом бараке жили по 125 человек в тяжелых условиях, без медицинского обеспечения, в результате чего заболеваемость была очень высокой, в результате чего и смертность росла с каждым днем. Больше всего военнопленные нуждались в воде. Иногда по 6 дней воду не давали, пленным давали суп без мяса и масла и 100 гр. черного хлеба, в дальнейшем эта норма хлеба была уменьшена в два раза (20,50-55). На второй и третий годы войны количество пленных в лагере иногда достигало от 15 до 20 тысяч человек, что ухудшало условия их жизни, так как лагерь не был приспособлен на такое число поселенцев.

Вопрос снабжения водой пленных стал головной болью для администрации на протяжении всего периода существования лагеря. Проблема воды должна была решаться за счет трех опреснительных установок суммарной производительностью 1800 л. в сутки. Еще 2400 л. предпологалось ежедневно доставлять на судах из Баку. Однако, на практике из трех опреснителей регулярно работали лишь 1-2, а поступлению привозной воды (также, как и всех иных припасов, в том числе и мазута служащего топливом для опреснителей) часто препятствовали естественные погодные условия Баку, когда из-за сильного ветра движение судов на рейде останавливается на срок до двух и более суток. Таким образом, в отдельные дни до 7.5 тысяч человек вынуждены были довольствоваться 600 л.воды, полученной от одной опреснительной установки. Причем воду эту русские врачи считали непригодной для питья и вызывающей расстройства желудка (10,102;13,л.92). Плохое питание, слабое обеспечение водой, несвоевременная медицинская помощь, вернее порой ее полное отсутствие, приводило к высокой смертности в лагере. Военно-санитарный инспектор КВО, после инспекции лагеря, докладывал главнокомандующему армией: “Белого хлеба нет. Черный из комендатской пекарни часто бывает сырым. При таком положении дел борьба с болезнями не имеет успеха, и за последнее время наблюдается до 48 смертей в сутки. При ныне существующих неблагоприятных условиях жизни на острове Наргин, оставление на нем в дальнейшем лагеря военнопленных нарушит все основы человечности, а потому прошу Вашего ходатайства, не будет ли признано возможным перевести военнопленных с острова Наргин в другое место или устранить хотя бы водяной голод” (10, 103;14,лл.91-92). В этой связи обращает на себя внимание протест оттоманского правительства по поводу тяжелого положения турецких пленных в лагере на о.Наргин, поступивший в МИД России в январе 1917 г. В названном документе, наряду с прочим, утверждалось, что основная пища пленников “состоит из 2-х фунтов хлеба в день с одним блюдом жидкого рыбного супа”. Причем МИД России в своем довольно пространном ответе вопрос с “рыбным супом” никак не прокомментировал, что можно расценивать, как признание данного факта (10, 110-111).

Как известно, лагерь никуда не перевели, и с каждым годом санитарные условия содержания пленных в лагере только ухудшались. Смена власти каждый раз приводила к смене ответственных органов и лиц, отвечающих за обеспечение лагеря всем необходимым, которые демонстрировали полное безразличие к судьбе пленных.

Новость о появлении лагеря для военнопленных, недалеко от Баку, вызвало чувство беспокойства у жителей города, так как большая часть пленных были турки. Жители Баку собирались на железнодорожном вокзале, чтобы встретить военнопленных - турков и поддержать их, многие приносили с собой еду, воду, одежду и раздавали арестантам. Состояние пленных было крайне удручающим, они были легко одеты, на многих не было даже солдатской формы, среди них было немало раненых, они были измучены и

просили хлеба. Кроме того, не всех пленных-турков отправляли на остров Наргин, многих из них отправляли в более отдаленные регионы Росиийской империи. К примеру, 1 октября 1915 г. в Баку были доставлены 1283 турецких пленных, из них 46 из-за болезни были оставлены в Баку в лазаретах, остальных отправили в Сибирь (2,л.11).

Существующие в Баку благотворительные общества, которые помимо оказания помощи малоимущим слоям населения, в годы войны оказывали помощь, пострадавшим на войне солдатам и их семьям, с появлением первых пленных в Баку, незамедлительно решили оказать помощь и своим братьям - туркам. Благотоворительные общества оказывали помощь не только военнопленным, а также населению Карса, Эрзурума, Трабзона и других городов Османской империи, которые оказались непосредственно в зоне военных действий. Так, Бакинское Благотворительное Общество создало центр по оказанию помощи пострадавшим от войны туркам. Центр распологался в Тифлисе и возглавлял его доктор Хосров бек Султанов (21,123).

Общество открыло в Тифлисе приют для детей-сирот из Карса, Ардагана и других городов Османской Турции, которых вывозили из зоны конфликта, и размещали в этом приюте. Бакинское Мусульманское Благотворительное Общество для этого приюта собрало 20747 рублей (21,135). В здании "Исмаилийя", который был культурным центром мусульман Кавказа, БМБО открыло в октябре 1914 года больницу на 100 коек. Содержание больницы взяли на себя известные азербайджанские меценаты - Г.З.Тагиев, М.Мухтаров, М.Асадуллаев, М.Нагиев, И.Сафаралиев и др.(21,126). На протяжении всей войны в больнице получали лечение военнопленные, а также раненые турки, прибывшие в Баку из Карса, Трабзона, Ардагана и других регионов Османской Турции. Помимо материальной и моральной поддержки, представители азербайджанской буржуазии и интеллигенции, организовывали и побег военнопленных из лагеря.Так, М.Мухтаров под видом покойников вывозил пленных из лагеря, набивая мешки камнями, сбрасывал их в море, а пленных тайно привозил в город и дальше помогал им вернуться на родину (18,57).

Однако с каждым днем число пострадавших людей в ходе военных действий росло, и благотворительные общества не имели возможности поддержать всех нуждающихся.

Положение военнопленных в лагере стало бедственным начиная с 1917 года, после известных политических событий в Российской империи. А в период правления в Баку большевиков-дашнаков, положение в лагере было просто невыносимым. Обеспечение лагеря едой было ужасающим, пленные фактически умирали с голода. Н.Нариманов в начале мая 1917 г. побывал в лагере, вернувшись в Баку написал шесть статей о плачевном состоянии пленных. "Голод, бушующий на острове во всю мощь привел к возникновению среди содержащихся на этом острове турецких пленных различных заболеваний... главной причиной болезней является отсутствие хлеба" (6,141). Как видно, пленные голодали и были обречены на голодную смерть, власти знали об этом и ничего не предпринимали, это свидетельствует еще об одном преступлении большевистко-дашнакского тандема в период их правления в Баку.

В лагере находились также гражданские лица, попавшие в плен в ходе продвижения русской армии на Кавказском фронте, среди них были старики, женщины и дети. В начале 1918 года положение пленных в лагере стало просто катастрофическим. Благодаря огромным усилиям Бакинского Мусульманского Благотворительного общества удалось добиться освобождения 130 детей-сирот турок из плена (16). Буквально в это же время удалось освободить 500 стариков в возрасте 70-75 лет. Они

были привезены в Баку благодаря усилиям А.Гулиева и И.Айдамирова, 32 из них были немедленно размещены в больнице. Затем, все они в феврале 1918 года были отправлены на родину (17).

Весной и летом 1918 года положение пленных оставалось удручающим, снабжение продуктами питания, водой и медикаментами носили нерегулярный характер.

Положение в лагере изменилось только после переезда правительства Азербайджанской Демократической Республики из Гянджи в Баку. Учитывая дружественные отношения с турками и в целом выступая из гуманных побуждений, правительство решило освободить всех пленных, находящихся в лагере.

Русский кадет Б.Байков вспоминал, что был делегирован для ведения переговоров с Воскресенским, представителем военного суда Каспийского флота, находящийся в подчинение отряда Бичерахова, где стал свидетелем беседы последнего с турецкими офицерами. "Из разговоров (происходивших в моем присутствии) Воскресенского с офицерами турецкими, германскими, венгерскими выяснилось, что последние очевидно с ведома Азербайджанского Правительства, явились к Воскресенскому для переговоров о разрешении эвакуировать с острова Наргин содержащихся турецких, германских и австро-венгерских пленных, около 3000 человек". Для этого предлогалось использовать военные суда, которые стояли недалеко от острова Наргин, которые своей главной задачей считали защиту русского населения города Баку, если в этом появиться необходимость" (1,134).

Как видно, правительство, приняло решение немедленно освободить всех пленных, содержащихся на острове Наргин. За короткий период времени, правительству Азербайджанской Республики удалось освободить всех оставшихся в лагере пленных, независимо от национальности и вероисповедания, не дожидаясь окончания войны.

Выводы

В начале XX века тогда только что механизированные армии уничтожили миллионы людей на полях сражений войны, вспыхнувшей на Балканах. В ней участвовали более 60 млн. солдат с пяти континентов. Почти каждый шестой из них погиб, миллионы вернулись домой инвалидами (4), миллионы попали в плен.

За годы войны в плену в России оказалось от 1.8-2.2 млн. человек, точную цифру историки назвать затрудняются, так как в годы войны было крайне сложно вести учет всех попавших в плен. В рассматриваемый период на территории Российской империи находилось 50-60 тысяч военнопленных и гражданских пленных, подданных Османской империи. Из них 15-20 тысяч содержались на острове Наргин в тяжелых условиях, хотя российские власти считали, что пленные находятся в более выгодных условиях, учитывая благоприятные климатические условия, а также этническую и религиозную близость с местным населением.

С точки зрения обеспечения и защиты гуманитарных прав пленных, положение находившихся в России турок, в сравнении с их союзниками, по ряду признаков отличалось в худшую сторону (10,27). Изучение условий содержания турецких военнопленных и гражданских лиц на острове Наргин в Каспийском море, еще раз подтверждает вышесказанное.

Всего за годы войны умерли от ран, болезней, голода, погибли в результате самоубийств, несчастных случаев, расстреляны и замучены более полумиллиона человек, в том числе: граждан России – 190 тыс., Сербии – 72 тыс., Австро-Венгрии – 70 тыс., Италии – 60 тыс., Германии – 56 тыс., Румынии – 40 тыс., Франции – 19 тыс.,

Турция и Британская Империя по 16 тыс., Черногория – 3 тыс., Бельгия и Болгария по 1 тыс., Португалия, Греция и США около 1 тыс. человек (5,630).

Первая Мировая война принесла человечеству невиданные страдания, голод, разрушения, а главное многомиллионные людские потери. Важный урок войны состоит в том, что необходимо приложить все усилия, чтобы предотвратить новые войны и человеческие страдания.

References

1. Baykov B. Memories of the revolution in the South Caucasus (1917-1920). Archive of the Russian Revolution. V. IX.Berlin, 1922, pp.91-193
2. State Archive of the Azerbaijan Republic. F.46.Op.7.C.179.P.11
3. State Archive of the Azerbaijan Republic. F.1.Op.1.C.1496.P.45-47
4. Manukov S. Frightening resemblance: 1914-2014.http: //expert/ru /forum/expert/articles 13139 (Accessed: 05.08.2019)
5. World Wars in the twentieth century.World Wars I. Historical sketch / Russian Academy of Sciences, Institute of general history, World War I Historians Association. Executive editor T.D. Shkundin; Scientific director V.L.Malkov. Moscow, Science Puble., 2002, 687 p.
6. Narimanov N. Selected Works. Baku, Azerneshr Puble, 1989, book 2, 766 p.
7. Ozturk M. Sarikamish: battle Turkish view. pp.254-265. https:// histrf.ru/uploads/media/default/ oo1909) 7 c/379/ c 908 d54ed/ f 802 /fc 1876/ ec 35 в 2/ a 118/ ef 49/pdf. (Accessed: 18.07. 2019)
8. Omsk Telegraph.1915, January 13, p.2
9. Poznakhirev V.V. About the question of mortality of Turkish prisoners of war in Russia during the First World War /Klio,2012, № 3,p.108-120; Poznakhirev V.V. Turkish prisoners of war and civilian prisoners in Russia in 1914-1924.Saint-Petersburg, Nestor-History Publ., 2014, 292 p.; Nimanov B.I. The problem of food supply of foreign people in Russia during the First World War. Yearbook of historical and anthropological studies. Moscow, 2009, pp.67-74; Nimanov B.I.The number and ethnic composition of foreign prisoners of war in Russia during the First World War. Experiments in historical and anthropological researches: Scientific studies of underdgraduate and postgraduate students. Moscow, 2009, pp. 90-96; Subaev N.A. Muslim public organizations in Russia and Turkish prisoners of war 1915-1918/Languages, spiritual culture and history of the Turks: traditions and modernity. International Confererence. Moscow, 1997, pp.76-79; Oskin M. Unknown tragedies of the First World War. The prisoners. Deserters. Refugees. Moscow, Veche Puble., 2011, 432 p.
10. Poznakhirev V.V. Turkish prisoners of war and civilian prisoners in Russia in 1914-1924. Saint-Petersburg, Nestor-History Publ., 2014, 292 p.
11. Pakhalyuk K. The space of captivity of the First World War of the camp for Turkish prisners on the Nargin Island (1915-1918). International life. Special issue: History without denominations. Great War. Start. Moscow, 2014, pp.100-128, 216 p.
12. Russian State Military Historical Archive. RSMHA.F.2018.Op.1.C.74.P.6
13. RSMHA.F.1300.Op.4.C.1152.P.92
14. RSMHA.F.1300.Op.4.C.1152.P.91-92
15. Sigbatulina A.T. Materials of the Russian press 1914-1916 about Turkish prisoners of war. http:www.ayk.gov/tr/wp-content/upload (Accessed 19.07.2019) Azerbaijani
16. Aciq soz. 1917. №617
17. Aciq soz. 1918. №648

18. Ashirli A. Turkish prisoners of war on Nargen Island.Publishing house science and education Puble.2010.77 p.
19. Qasimli M. Azerbaijan's policy of great powers in the First World War (1914-1918). V.3.Baku, Adiloglu Publ., 2004, 532 p.; Mamedov X. Struggle for the independence of the Azerbaijani people. Baku, Sciens Publ., 2005, 249 p.; Ashirli A. Turkish prisoners of war on Nargen Island. Publishing house science and education Puble. 2010.77 p. and others. Turkish
20. Balchi R. Sarikamish hearing of history. Istanbul, 2006, 350 p.
21. Betul A. During the First World War in the world, as well as the helping of "Azerbaijani Turks" to "Anatolian Turks" and Baku Muslim Chariable Society. Ankara. AUK. Ataturk Culture Center Publ., 2000, 396 p.
22. Kutlu J.Turkish prisoners in Russia during the First World War. Ataturk University Journal of the Turkish Studies. Erzurum, no 43, 2010, pp.319-328.http:www.e-dergi.park.org.tr./dowload/ article/file/33529. (Accessed: 5.08.2019); Yanikdag Y. Ottoman Prisoners of War in Russia 1914- 1922. Journal of Contemporary History. 1999, V.34, pp.69-85; Betul A. During the First World War in the world, as well as the helping of "Azerbaijani Turks" to "Anatolian Turks" and Baku Muslim Chariable Society. Ankara. AUK.Ataturk Culture Center Publ., 2000, 396 p. and others.

Göndərilib: 13.08.2021 Qəbul edilib: 23.08.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/69/15-19

Кулаш Нурбергеновна Мамирова
доктор философии по педагогике, и.о. профессора
Казахский национальный женский педагогический университет
mamirova_kulash @mail.ru

ПРИНЦИПЫ И МЕТОДЫ СТУДЕНТОЦЕНТРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ (СЦО)

Ключевые слова: *студентоцентрированное обучение, концепция студентоцентрированного обучения, принципы и методы студентоцентрированного обучения, система ожидаемых результатов обучения, жизненные навыки и компетенции.*

Principles and methods of student-centered learning (SCL)

Summary

The concept of student-centered learning is based on the following provisions: student in the center of learning, emphasis on active rather than passive learning; emphasis on critical and analytical learning and understanding; interdependence of teacher and student; a reflective approach to the educational process on the part of both the teacher and the students.

Student-centered learning requires an ongoing process of reflection (introspection and self-esteem). Teachers and students regularly review their teaching methods and assimilation of competence, thereby stimulating critical thinking and personal skills. Students are given the opportunity to control their own learning. They are given the opportunity to participate in the development of educational programs, academic disciplines and in their assessment. The point of student-centered learning is to create learning opportunities. The student-centered approach places a great responsibility on the student, encourages him to think, process materials, analyze and solve problems.

Key words: *student-centered learning, the concept of student-centered learning, principles and methods of student-centered learning, the system of expected learning outcomes, life skills and competencies*

Введение

Парадигма образования как совокупность положений и идей, признанных педагогической общественностью в конкретный период времени всегда выступает в основе научных исследований. Исходя из данного положения сейчас в формировании образовательных программ Казахского национального женского педагогического университета имеются значительные преобразования. Это переход от основанного на описании содержания дисциплин программ - к ориентированному на результаты обучения студентов. Произошел сдвиг парадигмы образования т.е. акцент с преподавания сместился на обучение. Такой подход позволил студентам знать на какие знания, умения и компетенции они могут рассчитывать в процессе обучения (Каталог элективных дисциплин, 2019, 300).

За последние годы возникла необходимость преобразования системы образования, которая позволяет готовить специалиста с современным мышлением, ориентированного на инновационную деятельность, на непрерывное саморазвитие и на общечеловеческие ценности. Ведь недаром Альберт Эйнштейн говорил: «Я никогда не учу своих учеников.

Я только пытаюсь обеспечить им условия, в которых они могут учиться» (Полат Е.С.2005,277).

Следовательно, в настоящее время необходимы такие образовательные программы, которые мотивируют студентов к активной роли в совместном создании процесса обучения, а потому оценивание успеваемости студентов должна отражать этот подход. Потому как студенты являются непосредственными участниками и партнерами в своем развитии в результате обучения (Бахишева С.М., 2008, С.106-108).

Таким образом, в образовательном процессе нашего университета новые образовательные программы нацелены на то, чтобы ответить на вопрос: каким образом должно реализовываться студентоцентрированное обучение (СЦО)?

Основная часть

Цель образования формулируется в образовательных программах (ОП) кафедры географии как система ожидаемых результатов в виде жизненных навыков и компетенций. Система ожидаемых результатов, в свою очередь, оказывает влияние на отбор содержания и процесса образования, оценку, управление и другие компоненты системы. Таким образом, цель, являясь системой динамического типа, подвержена обновлению, расширению, развитию, движению, слиянию с учетом социально-исторических реалий, с учетом изменений внутренних и внешних условий. На нынешнем этапе развития отечественной системы школьного образования ожидаемые результаты образования даны в виде компетенций, они определяют механизм и логику отбора содержания образования (Гладков Г.И.,2008,240).

Функции образовательных программ в педагогическом вузе реализуются через три направления: системный подход, проблемный подход и практический подход (Дроздова Н.В.,2007,100).

Системный подход включает в себя изучение основ географической науки: общее землеведение, общая социально-экономическая география, страноведение и других специальных географических направлений, таких как климатология, природные ресурсы, геотектоника, политическая география, геодемография, геоурбанистика и т.д.

Проблемный подход подразумевает изучение ряда современных проблем: глобальных проблем человечества, постиндустриального развития общества, устойчивого развития, геополитических, межнациональных и межгосударственных отношений и др.

И, наконец, практический подход направлен на овладение практическими навыками исследования: работой на местности, работой с картами, со статистическими материалами, с данными социологических исследований, с ГИС – технологиями, со СМИ и др. (Информационные технологии, 2010, 312).

Исходя из вышесказанного в указанном контексте были определены и проведены следующие изыскания:

- проанализирована существующая литература по выявлению научно-дидактических и методических требований к конструированию содержания образовательных программ;

-выявлены особенности научно-дидактических требований конструирования содержания географического образования на основе казахстанского и зарубежного подходов построения;

- обоснованы научно-дидактические и методические условия к конструированию географического содержания. Разработаны научно-дидактические и методические

требования к конструированию содержания образования, ориентированного на компетентностное обучение.

При разработке образовательных программ нами выделены следующие критерии:

- усвоение знаний, умений и компетенции;
- оценивание знаний студентов и систематический мониторинг результатов обучения;
- самооценивание студентов и участие студентов в разработке образовательных программ;
- осуществление компетентностного подхода в обучении.

Концепция студентоцентрированного обучения опирается на следующие положения:

- студент в центре обучения, упор на активное, а не пассивное обучение;
- акцент на критическое и аналитическое усвоение и понимание;
- взаимозависимость преподавателя и студента, повышение ответственности и подотчетности со стороны студентов;
- рефлексивный подход к учебному процессу со стороны и преподавателя и студентов (Развитие систем обеспечения качества, 2013,299).

Принципами студентоцентрированного обучения (СЦО) явились следующие положения:

Принцип 1: студентоцентрированное обучение (СЦО) требует непрерывного процесса рефлексии (самоанализа и самооценки). В связи с этим, и преподаватели и студенты должны регулярно анализировать свои методы обучения и усвоения компетенции, чтобы стимулировать критическое мышление и личностные навыки.

Принцип 2: студенты имеют различный опыт и базовые знания. Обучение должно быть адаптировано к жизненному и профессиональному опыту каждого студента.

Принцип 3: студенты должны иметь возможность контролировать свое собственное обучение. Студентам должна быть предоставлена возможность участия в разработке курсов, учебных программ и в их оценке.

Принцип 4:смысл СЦО состоит в создании возможностей; студентоцентрированный подход возлагает на студента большую ответственность, побуждая его думать, обрабатывать, анализировать и решать проблемы.

Принцип5:обучение требует сотрудничества между студентами и преподавателями. Важно, чтобы студенты и преподаватели сотрудничали в области общего понимания проблем, возникающих в процессе обучения. Это партнерство является центральным элементом философии СЦО.

Преимущества студентоцентрированного обучения (СЦО) для студентов:

- ориентированность на значимую роль студентов в академическом сообществе;
- приучая студентов думать самостоятельно, добиваемся более раннего формирования у них аналитических навыков и критического мышления;
- повышенная мотивация к обучению; все виды активного обучения обеспечивают более высокий показатель усвоения материала по сравнению с традиционными формами обучения.

Преимущества студентоцентрированного обучения (СЦО) для ППС:

- непрерывное самосовершенствование. СЦО заставляет преподавателей пересматривать и совершенствовать свои методы и технологии обучения, так как получают конструктивную обратную связь от вовлеченных в процесс студентов;
- повышение мотивации и вовлеченности студентов: расширение вовлеченности студентов и более высокий уровень их участия делает преподавание интереснее;

- профессиональное развитие преподавателей: СЦО предлагает гораздо более высокий уровень профессионального развития с точки зрения формирования знаний, навыков и компетенций, необходимых как для личного совершенствования, так и для карьерного роста;

- студентоцентрированный подход обеспечивает преподавателям большую свободу в выборе путей преподавания (Преображенский А.П., 2016, электронный ресурс).

Заключение

Переориентация системы высшего образования на студентоцентрированные технологии, предусматривающие исследовательские методы обучения, позволяют активизировать учебный процесс. Обучение перестает носить репродуктивный характер и превращается в исследовательскую деятельность обучающихся по наработке и преобразованию собственного опыта и компетентности, т.е. становится продуктивным обучением.

Внедрение СЦО в образовательный процесс потребовало от преподавателя и студента соответствующих проектировочных, организаторских, коммуникативных, контрольно-оценочных умений и навыков.

СЦО помогает обучающимся конструировать свое собственное содержание посредством активного обучения, рефлексии, а так же посредством исследований и открытий. Оно способствуют повышению трудоспособности студента.

В соответствии с вышеизложенным, в процессе обучения географическим дисциплинам наиболее часто использовали метод моделирования, в частности при решении следующих задач:

- при выявлении и изучении факторов территориальной организации например, хозяйства определенного района Казахстана;
- при исследовании структуры и функциональных зависимостей геосистем, объясняющих характер внутрисистемных связей;
- при рассмотрение динамики развития территориальных систем на разных этапах их исторического развития;
- при выявлении и количественной оценке взаимосвязей между компонентами геосистем;
- при разработке обобщающих показателей устойчивого функционирования и развития геосистем под воздействием различных факторов;
- при исследовании наиболее существенных свойств природных территориальных природных и хозяйственных систем – их продуктивности и устойчивости;
- при оценке степени антропогенного воздействия на природные системы;
- при исследовании динамики геосистем и прогнозировании их развития.

Моделирование предполагает совокупность исследовательских, поисковых и проблемных методов обучения. Преподаватель является координатором, экспертом и консультантом.

Моделирование включает следующие этапы:

- собирательный этап - выбор объекта исследования, определение необходимой информации об объекте изучения и сбор материала;
- логический этап - выявление и объяснение механизма развития конкретного объекта или явления, анализ данных;
- систематизирующий этап - рассмотрение действительности как совокупности взаимосвязанных систем;

- обобщающий этап - обобщение, заключение и выводы (Глинский Б.А. 2005. 256).

Таким образом, студентоцентрированное обучение (СЦО) ориентируется на результат и активность обучающегося по отношению к своему обучению и развитию. Основной акцент делается на организацию и усвоение различных видов деятельности обучаемых (Мамирова К.Н., 2020, С.56-61)

References

1. Catalog of elective disciplines A. KazNatsZhenPU. 2019. 300 p.
2. Polat E.S., M.Yu.Bukharkina, M.V.Moiseeva, A.E.Petrov. New pedagogical and information technologies in the education system: Textbook / - M.:Publishing Center "Academy", 2005, 277 p.
3. Bakhisheva S.M. The Bologna Process and Rogers Student-Centered Learning: A Socio-Political Literature. // Bilim = Education. -2008. -No. 6. -P. 106-108.
4. Gladkov G.I. Problems of the Bologna Process. - M.: MGIMO-University, 2008. - 240 p.
5. Drozdova N.V. Competence approach as a new paradigm of student-centered education / N.V. Drozdova, A.P.Lobanov. -Minsk: RIVSH, 2007.100 p.
6. Information technologies in ensuring the new quality of higher education: collection of articles. scientific. Art. Book. 1 / Proceedings of Vseros. scientific-practical conf. with int. participation "Information technologies in ensuring a new quality of higher education (April 14-15, 2010, Moscow, NUST "MISiS")". -M.: Issled. Center for the Problems of the Quality of Training NUST MISIS, 2010. -312 p.; The same [Electronic resource].
7. Development of quality assurance systems in higher education: a European perspective (based on the materials of the European forums for quality assurance in higher education 2013 - 2016). National Research Technological University (NUST MISIS). Scientific editors: Doctor of Science, Professor V.I. Baidenko, D.Sc., Professor N.A. Seleznev. Moscow. 2016.299p.
8. Preobrazhensky A.P. On the motivation of students to learn. w.w.w. ej-soc-journal.ru. Modern Research of Social Problems. No. 3-2 (59). 2016.
9. Glinsky B.A. Modeling as a method of scientific research. M., 2005.256p.
10. Mamirova K.N. Student-centered learning as the basis for students' research skills. Sat. Voronezh State University. II regional scientific and methodological seminar "School-university: modern forms of interaction in the field of environmental and geographical education." January 25, 2020. Voronezh State University: Voronezh. 2020, pp. 56-61.

Göndərilib: 12.08.2021 Qəbul edilib: 22.08.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/69/20-25

Эллада Амирага гызы Аббасова
Институт архитектуры и искусства НАНА
научный сотрудник
natellaabbasli@gmail.com

ИНТЕГРАЦИЯ ТАТАРСКОЙ ОБЩИНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ОБЩЕСТВО

Ключевые слова: *татары в Азербайджане, деятельность татарской общины, культурный обмен, Туган-тель, Яшьлек, Ак-калфак*

Integration of the Tatar community to Azerbaijani society

Summary

The development of international cooperation in the field of culture is extremely important, since it ensures wide and in-depth interaction between states and peoples, makes a real opportunity for dialogue, unites the cultures of the peoples of the world. Two fraternal countries have actively taken root in international cultural exchange; Azerbaijan and Tatarstan. Azerbaijan is a multicultural country that is home to many peoples and ethnic minorities. Representatives of the peoples inhabiting this region are full citizens of the Republic of Azerbaijan, including the Tatars. The radical transformations that befell these countries at the end of the twentieth century influenced future events and their development. The Azerbaijani and Tatar peoples, whose relations have a long history, are linked by a common origin, similarity of language, culture and traditions. The relationship between the two peoples has strengthened even more during the years of independence.
Key words: *Tatars in Azerbaijan, activities of the Tatar community, cultural exchange, Tugan-Tel, Yashlek, Ak-Kalfak*

Прежде чем приступить к анализу азербайджано-татарских взаимоотношений, необходимо отметить историческую значимость данного исследования. В первую очередь, изучение данных отношений позволяет реконструировать историю этих взаимоотношений во всем многообразии.

В современное время международный культурный обмен и внешняя культурная политика приобрели приоритетное состояние. Культурный обмен занял, значительно, важную ступень в современных условиях взаимоотношений между народами. Глобализация и продвижение человечества большими темпами к информационному обществу создали совершенно новые условия для культурного обмена. Стоит отметить, что экономические, политические, производственно-технические, информационно-коммуникационные, финансовые, культурно -образовательные и иные взаимоотношения все теснее связывают между собой страны мира. С уверенностью можно отметить, что сегодня фактически нет такого места на планете, которое в той или иной степени не было бы вовлечено в многогранный процесс взаимодействия культур. Глобализация и информационно-коммуникационное развитие подтолкнуло человечество к новому витку развития. В первую очередь, это стало возможным благодаря существенным переменам в экономике, политике, науке и технике. В современных реалиях при устойчивом экономическом росте, успешные культурные взаимоотношения стали залогом развития межгосударственных отношений.

Развитие международного сотрудничества в сфере культуры имеет чрезвычайно большое значение, так как оно обеспечивает широкое и углубленное взаимодействие между государствами и народами, делает реальной возможность диалога, соединяет культуры народов мира. Расширение контактов в сфере науки и образования, литературы и искусства способствует расширению представлений о культуре и образе жизни людей разных стран, росту дружбы и взаимопонимания между народами, прогрессу мировой цивилизации.

Активно внедрились в международный культурный обмен две братские страны; Азербайджан и Татарстан. Радикальные преобразования постигшие эти страны в конце двадцатого века повлияли на будущие события и их развития а именно; в конце XX века произошли коренные изменения в судьбах многих стран и народов связанные с приобретением независимости. К числу этих стран относится и Азербайджан, ранее являвшийся одной из республик Советского Союза, а в 90-ых годах прошлого столетия стал независимым государством. После провозглашения национального суверенитета все бывшие советские республики официально заявили о проведении независимого внешнеполитического курса, основанного на соблюдении, прежде всего национальных интересов своих государств. Геополитическое положение и экономический потенциал Азербайджана, его стратегические интересы определили место республики в системе современных международных отношений как одного из ведущих региональных государств, заинтересованных в создании в своем окружении зоны стабильности и добрососедства, основанной на принципах уважения суверенитета, территориальной целостности и взаимной безопасности.

Известно, что азербайджанский и татарские народы, отношения которых имеют многовековую историю, связывает общее происхождение, близость языка, культуры и традиций. Взаимоотношения между двумя народами еще более укрепились в годы независимости. Следует отметить, что в настоящее время сотрудничество между нашими странами находится на высоком уровне и имеет тенденцию к дальнейшему расширению в духе принципов, заложенных в двустороннем Договоре о дружбе, сотрудничестве и добрососедстве. Азербайджан и Татарстан успешно сотрудничают во многих сферах, поддерживают друг друга в многостороннем формате.

Азербайджан мультикультуральная страна, являющаяся родиной для многих народов и этнических меньшинств. Представители народов, заселявших этот край, являются полноправными гражданами республики Азербайджан, в том числе и татары. По определению ученого Ф.Мамедова, мультикультурализм – это «гуманистическое мировоззрение и соответствующая ему политика, признающая права культуры представителей разных народов, живущих в одной стране…это не ассимиляция, а равноправное объединение и развитие людей разных этносов и культур на принципах интеграции в общенациональную культуру титульной нации» (6, с. 261-262).

Татары в Азербайджане (азерб. Azərbaycanda tatarlar) — одно из национальных меньшинств, проживающих на территории Азербайджанской Республики. По данным переписи 2009 года, в стране проживали 25 882 татар, что составляло около 0,29 % от общей численности населения. (12) История массового появления татар на землях Азербайджана начинается с конца XIX века. Приблизительно в это время Баку становится центром переселения татар в Закавказье. Чем же это было обусловлено?В середине XIX века в «стране огней» происходит бурное развитие нефтепромышленности. В Азербайджане освоили промышленный способ добычи нефти. Баку обладающий древними нефтедобывающими традициями, со второй половины XIX века

превращается в столицу нефтяного промысла. Скважина, пробуренная в 1848 году, ударила нефтяным фонтаном и тем самым положила начало промышленному способу добычи нефти. В Баку стал развиваться быстрыми темпами нефтяной промысел. Иностранный капитал огромным потоком влился в бакинскую нефтяную промышленность. Создалось много рабочих мест, возникла потребность в максимальном количестве рабочих сил.

Нефтяной бум в Баку стал причиной переселения татар в Азербайджан. Развитие нефтяной промышленности, наличие рабочих мест на нефтепромыслах, мягкий климат, схожие языки, единое вероисповедание и дружелюбность азербайджанского народа привлекали татарских мигрантов. Благодаря своему трудолюбию, отзывчивому характеру и толерантности азербайджанцев, татары полностью вжились в азербайджанское общество и стали его полноправными представителями. Еще до революции, в Баку выходили газеты на татарском языке, издавались книги. Таким образом, в начале XX столетия в Баку сложилась большая прослойка татарской интеллигенции, которая своей деятельностью влияла на общественно-культурную жизнь столицы.

В настоящее время количество татар в Азербайджане составляет около 25 тысяч человек. Татарское население нашей страны активно участвует во всех процессах, происходящих в нашем обществе. Татары считают себя полноправными гражданами Азербайджана. Они всегда были активными общественно-политическими деятелями страны. Сближение наших народов еще более окрепло благодаря общей деятельности выдающихся ученых, мыслителей, общественных деятелей, таких, как Мирза-Казым Бек, Али бек Гусейнзаде, Мирза Джафар Топчибашев, Нариман Нариманов, Исмаил Гаспринский, Юсуф Акчура, Алимардан Топчибашев, Бекир Чобанзаде, Газис Губайдулин, и многие другие.

Мы рады партнерству с учеными, с деятелями культуры и искусства Татарстана. Проводимые совместные научные конференции, выставки художников, концерты еще больше сближают наши народы.

У Азербайджана и Республики Татарстан исторически сложились добрые, братские отношения. И на данном историческом этапе развития у нас есть возможность не только сохранить, но еще больше развивать и укреплять наши связи.

В Азербайджане на протяжении нескольких веков жили и трудились казанские (поволжские) татары, прибывшие в свое время на работу и учебу. Следует отметить, что татары всегда славились ученостью, грамотностью, просвещенностью, любовью к книге, духовности.

Велика роль диаспор, национальных обществ в создании теплых, братских отношений между нашими странами. Задача их сложна и в тоже время очень важна, основной принцип - это укрепление отношений между двумя странами. Деятельность татарской диаспоры Азербайджана очень разнообразна. В настоящее время в Азербайджане зарегистрированы четыре (4) общины: Туган Тел, Яшьлек, Ак Калфак и Татарстан. Общины устраивают выставки, концерты, просмотр кинолент, занимаются организацией национальных праздников, фестивалей и различных конкурсов. Обоюдный интерес, основанный на взаимном уважение между нашими государствами, создает теплые отношения между нашими народами, что также создает почву для взаимного интереса культурой братского народа. Деятельность татарской общины в Азербайджане выражается проведением ряда мероприятий, что способствует ознакомлению зрителя с татарской культурой.

Только за несколько месяцев этого, 2021 года, татарская диаспора провела в Баку ряд мероприятий, демонстрирующих татарскую культуру.

15 февраля 2021 года в Российском информационно-культурном центре в Баку (РИКЦ) состоялся конгресс татар в формате видеоконференции, организатором которого выступила Межрегиональная общественная организация «Всемирный конгресс татар». В мероприятии приняли участие руководитель Представительства Россотрудничества в Азербайджане Ирек Зиннуров, Представитель Постоянного представительства Республики Татарстан в Азербайджане Альфред Закиров, Председатель Республиканского общества татарской культуры «Туган тел» Гюльжан Мясоутова, Председатель Общественного объединения «Татарстан» Абас Миняшев, Председатель Центра татарской молодежи в Азербайджане «Яшьлек» Диаз Ахмеджанов. Интересным продолжением видеоконференции стал творческий вечер, посвященный 115-летию со дня рождения известного татарского поэта Мусы Джалиля. Организаторами вечера выступили Центр татарской молодежи в Азербайджане «Яшьлек» и Общественное объединение татарской культуры «Туган тел» при поддержке представительства Россотрудничества в Азербайджанской Республике.

19 февраля 2021 года в Постоянном представительстве Республики Татарстан в Азербайджанской Республики открылась фотовыставка, посвящённая Всемирному Дню татарской кухни. В экспозиции представлены фотографии известного мастера татарской кулинарии Юнуса Ахметзянова, а также фото блюд национальной татарской кухни.

25 февраля общество татарских женщин "Ак калфак" при поддержке Постоянного представительства Республики Татарстан в Азербайджанской Республике, 25 февраля 2021 года провело мероприятие, посвящённое Всемирному Дню татарской кухни. Вниманию гостей был представлен мастер-класс по приготовлению татарского творожного пирога "Кайняр бялеш" и татарских пончиков "Йозянге". Мероприятие состоялось в Постоянном представительстве Республики Татарстан в Азербайджанской Республике. Мероприятие посетил Постоянный представитель Татарстана в Азербайджане Альфред Закиров. (10)

26 апреля в 16.00 по бакинскому времени в Русском доме в Баку прошла онлайн-премьера спектакля "Шурале" Татарского академического государственного театра оперы и балета имени Мусы Джалиля. Показ приурочен к 135-летию со дня рождения выдающегося татарского поэта Габдуллы Тукая. Акция проводится при поддержке Министерства культуры Татарстана. (11)

У Азербайджана и Республики Татарстан исторически сложились добрые, братские отношения. И на данном историческом этапе развития у нас есть возможность не только сохранить, но еще больше развить и укреплять наши связи. Активно развивается диалог с общественными и государственными организациями Республики Татарстан, а также уделяется большое внимание международному сотрудничеству. Сохранение и развитие международного сотрудничества – одна из наиболее приоритетных задач татарской общины в Азербайджане.

Татарстан поддерживает дружественные отношения со всеми республиками бывшего Союза. Но особо теплые отношения у него с Азербайджаном. Эти отношения являются наглядным показателем многовековой дружбы наших народов. Дружбы, которая строилась на взаимном уважении традиций и особенностей двух родственных народов, но в то же время отличающихся своей самобытностью и идентичностью.

References

1. 1.Abdullaeva R.G. Culturology and theory of art. Baku, 2020, p.
2. Bushuev A.S. History of negotiations between the Russian Federation and the Republic Tatarstan in 1991-1994 // Federalism – 2014, p. 155-162
3. Valeev R.S. Tatars at home. Kazan, Magarif, 2005
4. Gurevich PS Culturology. M., 2001
5. Guseinov G.N. From the history of social and philosophical thought in Azerbaijan in the 19th century – Baku, 1949.
6. Mamedov F.T. Culturology, culture, civilization. B., 2015, p. 261-262.
7. Rzayev A.K. Advanced political thought of Russia and Azerbaijan in the XIX century and their relationship. –Baku, 1967.
8. Urazmanova R.K. Rituals and holidays of the Tatars of the Volga region and the Urals. Annual cycle. XIX – early. XX centuries. Historical and ethnographic atlas of the Tatar people. Kazan, Publishing House of PIK «House of the Press», 2001.
9. Urazmanova R.K. Ethnography of the Tatar people, Kazan: Magarif, 2006.
10. 10.MOtmkUItUnXAe4icN8ReTd2FM3JwGyTA8wjLdN1F-rcL0qp
11. 11.https: //www.facebook.com/riccbaku/posts/4258242740860835
12. 12.https: //multiculturalism.preslib.az/ru_a3.html

Фото 1. Сцена из онлайн-спектакля «Шурале».

ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal. 1.518 Yüksək İmpakt Faktorlu. 2021 / Cild: 15 Sayı: 8 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK international scientific journal. 1.518 With High Impact Factor. 2021 / Volume: 15 Issue: 8 e-ISSN: 2708-986X

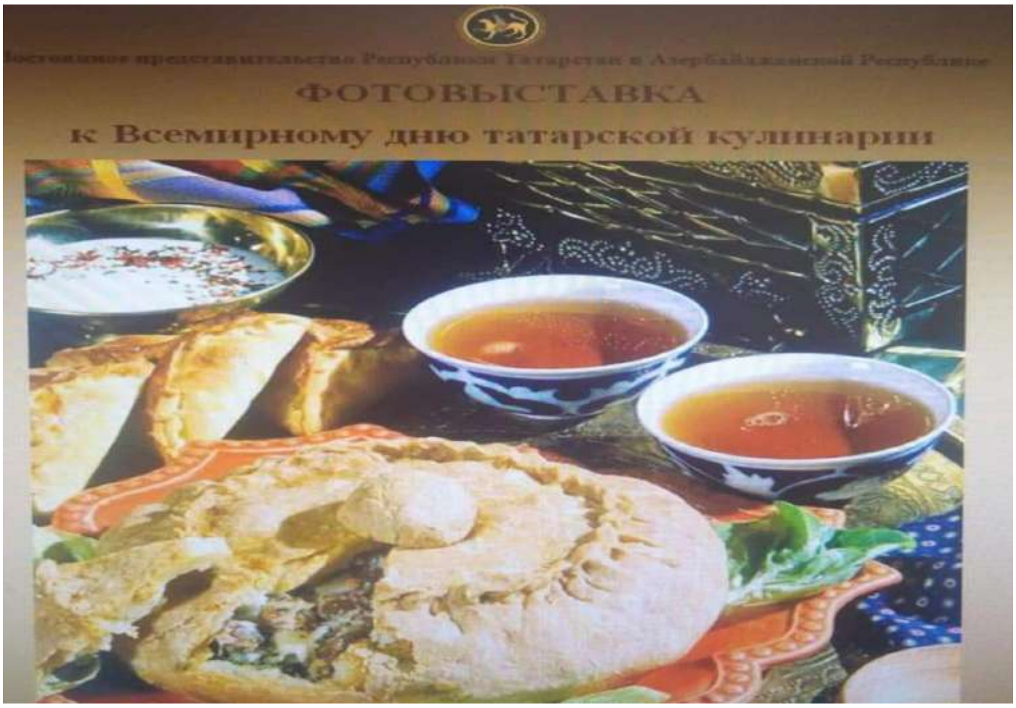

Фото 3. 28 февраля Всемирный день татарской кухни.

Göndərilib: 11.08.2021 Qəbul edilib: 22.08.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/69/26-31

Şəhla İntiqam qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
doktorant
mammadova.sh@mail.ru

AZƏRBAYCANDA ORTA ƏSR TİKMƏLƏRİ VƏ TİKMƏ SƏNƏTİ HAQQINDA

Açar sözlər: *toxuculuq, tikmə, parça, arxeologiya, etnoqrafiya*

About medieval embroiders and embroidery craft in Azerbaijan
Summary

Embroidery is the craft of decorating fabric or other materials using a needle to apply thread or yarn. Embroidery may also incorporate other materials such as pearls, beads, quills, and sequins. In modern days, embroidery is usually seen on caps, hats, coats, blankets, dress shirts, denim, dresses, stockings, and golf shirts. Embroidery is available with a wide variety of thread or yarn color. Embroidery can be classified according to what degree the design takes into account the nature of the base material and by the relationship of stitch placement to the fabric. The main categories are free or surface embroidery, counted embroidery, and needlepoint or canvas work. Embroidery was an important art in the Medieval Islamic world and in Azerbaijan, too. The article dedicated to the medieval embroidery of Azerbaijan. It was given some information about this part of weaving craft.
Key words: *weaving, embroidery, textile, archaeology, ethnography*

Giriş

Azərbaycanın antik və ilk orta əsrlər dövrü, orta əsrlər mərhələsi sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə zəngin olmuşdur. Toxuculuq hər zaman insan məişətində və həyatında önəmli yer tutduğu və xüsusi tələbata malik olduğu üçün sənətkarlığın bu sahəsi hələ qədim vaxtlardan aktual sahə olmuşdur. Müasir tarixşünaslıqda, arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlarda bu baxımdan toxuculuq elmi aktuallıq baxımından da dəyərlidir. Bu sənət sahəsinin ayrıca tədqiqi və onun özünün tərkibində formalaşaraq fərqli sənət sahələri kimi təcəssüm olunan sahələr də hər biri özlüyündə sistemli araşdırma mövzusudur. Bu sənət sahələrindən biri də tikmə sənətidir.

Məlum olduğu kimi tikmə müxtəlif növ sap, parça, muncuq, pilək və s. bədii materiallardan istifadə edilməklə tikiş tikmək üsulu ilə toxuma sənətidir. Qədim ənənələrə malik olan Azərbaycan tikmə sənətinin təsvir vasitəsi olduqca zəngin və rəngarəngdir. Buraya müxtəlif növ sap, parça, muncuq, pilək və s. bədii materiallar daxildir. Tikmə sənətində ən çox rəngli ipək saplar işlədilir. Lakin keçmişdə bu məqsədlə qızıl və gümüşdən kəsilmiş incə tellərdən, ağac qabığı və fil sümüyündən hazırlanmış lövhəciklərdən, metal piləklərdən hətta qiymətli daşqaşdan da geniş istifadə edilmişdir. Tikmə sənəti əsrlər boyu qadınların sevimli məşğuliyyəti olmuşdur. Yalnız xırda əmtəə istehsalı səviyyəsinə yüksələndən sonra onunla kişilər də məşğul olmağa başlamışdır. Azərbaycan tikmələri barədə məlumata orta əsr ərəb müəlliflərinin, tarixçi, səyyah və coğrafiyaşünaslarının, eləcə də Azərbaycanın klassik şairlərinin əsərlərində rast gəlirik. Orta əsr bədii tikmə sənətinin istehsal mərkəzləri arasında Təbriz, Ərdəbil, Gəncə, Şamaxı və s. şəhərlər mühüm yer tuturdu. Təbrizdə XVI əsrdə Səfəvi şahlarının xüsusi karxanaları var idi. 1530-cu ildə I Şah Təhmasibin kənizlərindən 20 nəfərinə Təbrizdəki xüsusi toxuculuq karxanasında güləbətin tikmə öyrədilmişdi. XVIII-XIX əsrlərdə tikmə sənəti əvvəlki

mövqeyini itirir, güləbətin, pilək, zərənduz və s. tikmə növləri tədricən aradan çıxmağa başlayır. Bunun müqabilində təkəlduz tikmə ənənələri hələ də davam edirdi. XIX əsrdə bədii tikmənin müxtəlif növləri ilə evlərdə kənd və şəhər qadınları, dükanlarda isə kişilər məşğul olurdu. Təkəlduz dükanlarında peşəkar ustalar (tikməbəndlər) yalnız "təkəlduz"la; evlərdə isə qadınlar bədii tikmənin qalan növləri (güləbətin, xanduz, zərənduz, muncuq, pilək, oturtma, örtmə, cülmə və s.) ilə məşğul olurdu.Təkəlduz tikmədə naxışlar "gözəmə və ya doldurma" usulu ilə icra olunurdu. Bədii tikmə Azərbaycanda parça istehsalının tarixi çox qədimdir. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda parçaların üzəri üç üsulla bəzədilərdi (Fərəcov: 2011; Xəlilzadə: 2013; Ağasıyeva: 2018).

Azərbaycanda tikmə növləri texnikaya, parça materialına və naxışlarına görə fərqlənirdi. Texnikaya görə aşağıdakı növlərə rast gəlirik:

- Güləbətin (tikmə) - qızılı və gümüşü saplarla tünd rəngli parçalar üzərində tikilir;
- Təkəlduz tikmə - rəngli ipək saplarla tünd mahud üzərində tikilir;
- Saya tikmə - güləbətin və təkəlduzun tam əksi olaraq, burada rəngli ipək və yun saplarla pastelrəngli (açıqrəngli) parçaları işləyirlər;
- Xanduz tikmə - şəbəkəli parça üzərində tikilir;
- Sanama tikmə - səhvən "krest" (xaçşəkilli tikmə) adlandırılır;
- Xovlu tikmə - tikişmiş (toxunulmamış) xalça texnikası.

Tikmələr işlənən materialına görə aşağıdakı növlərə ayrılır:
- Pilək tikmə - əlvan yastı pulcuqlu tikmə;
- Muncuqlu tikmə;
- Örtmə tikmə;
- Qurama tikmə - müxtəlif parça hissələrinin bir-birinə pərçimlənməsi ilə başa gəlir;
- Oturtma tikmə (qondarma tikmə) - ayrıca parçalardan kəsilmiş bəzək başqa bir parça üzərinə qoyulur və bərkidilir;
- Cərənduz;
- Düymələmə tikmə;
- Qaragöz;
- sərmə.

Tikmələr naxışlarına görə aşağıdakı qruplara bölünür:
- həndəsi;
- nəbati (bitki), heyvanlar;
- Quşgözü tikmə (cınağı, cülmə);
- Məlilə (spiral, sarmal tikmə);
- zəncirə.

Tədqiqatlar göstərir ki, tikmə sənətinə məxsus nümunələr Şərq sənətinin xüsusi növü kimi Azərbaycan məişətində özünəməxsus yer tutmuşdur. Bəzi tikmə növləri ilə xülasə şəklində tanış olaq (Xəlilzadə: 2011; Məmmədzadə: 2013).

Güləbətin qızılı və ya gümüşü saplardan, habelə onlara bənzədilən materiallardan qatışığı olan saplardan istifadə edilməklə icra edilən tikmə növüdür. Ən qədim tikmə növlərindən biridir. Tədqiqatçıların fikrincə, Mərkəzi Asiyada meydana gəlmişdir. Azərbaycanda daha çox Təbriz, Bakı, Şamaxı, Naxçıvan və s. şəhərlərində inkişaf etdirilmişdir. Xurşudbanu Natəvanın ecazkarlığı ilə gözoxşayan tikmələri o vaxtlar Rusiyada təşkil olunmuş müxtəlif miqyaslı

sərgilərdə uğurla nümayiş etdirilib. 1882-ci ildə keçirilən Ümumrusiya sərgisinin Qafqaz şöbəsində göstərilən sənət nümunələri arasında şairənin incə zövqlə hazırladığı tikmə də olub. Mahud üzərində qızıl-gümüş saplarla toxunmuş bu tikmənin tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılanmasını onların gözoxşayan naxış örtüyü və duyğulandırıcı rəng həlli olub (Fərəcov: 2011; Ağasıyeva: 2018).

Güləbətin işləmə üsulun agörə hamar (zəminduzi) və qabarıq (məlihəduz) olmaqla iki cür olur:

- Hamar işləmə (zəminduzi) texnikası ilə məmulatı bəzəmək üçün düzbucaqlı çərçivəyə bənzər taxta kargah (dəzgah) və iynədən istifadə edirlər. Müvafiq parça kargaha tarım çəkildikdən sonra, onun üzərinə kağızdan kəsilmiş naxış motivləri - (eskiz) qoyub əvvəlcə adi sapla, sonra isə zərli və ya gümüşü (güləbətin) saplarla paralel surətdə bənd edilirdi.
- Qabarıq işləmə (məlihəduz) texnikası örtmə tikiş üsulu ilə icra olunurdu. Burada saplar bir-birinin yanına paralel və çox sıx bəndlənir. Güləbətin tikmənin bu üsulu haşiyə bəzəyində daha geniş tətbiq edilir. Naxışların parça üzərində bir qədər qabarıq çıxması üçün qalın sap və qaytandan da istifadə edirlər.

Güləbətin əsasən geyimlərə (araxçın, yaxa, yenglərə (manjetlərə) və s.), məişət əşyalarına (pul kisəsi, tənbəkiqabı, qayçıqabı, möhürqabı, at yəhəri və s.) vurulur. Azərbaycanda orta əsrlərdə gəlinin cehizinə güləbətin işləməli əşyalar qoşmaq adət idi. Bu tikmə hamar və qabarıq olmaqla iki cür hazırlanırdı. “Zəminduzi” adlanan həmin tikməni hasilə gətirmək üçün “kargah” (dəzgah) adlanan taxta çərçivə və iynədən istifadə edilib. Qızılı və gümüşü (güləbətin) tellər xüsusi simkeşlər tərəfindən yüksək əyarlı gümüşdən hazırlanıb. Qızıl tel almaq üçün gümüş qızıl suya salınıb. Tellər ya xalis halda, ya da ipək iplik sapa sarınıb istifadə edilərmiş. Güləbətin tikmə üçün ağır, tünd rəngli parçalardan (məxmər, qanovuz, xara, misqal tirmə) istifadə olunurdu (Xəlilzadə: 2011; Qafarova: 2013).

Təkəlduz tikmə və ya qullabduzluq qullabla (qarmaqla) vurulan zəncirli tikişin istifadəsi ilə yapılan bədii tikmə növü və üsuludur. Türk xalqlarının təkəlduzlarının səciyyəvi cəhəti odur ki, kəskin kontrastlı olur: rəngli ipək saplarla əyri xətlər və nəbati ornamentlər şəklində tünd rəngli qalın qumaş (tirmə, mahud, şal və s.) üzərində icra olunur. “Təkəlduz” sözü hərfi mənada “tək əllə düz” mənasını verir. Avropa dillərində bu tikmə növünə “zəncirli naxış” deyirlər, çünki bu tikmə növünün əsasını qədim çağlardan gələn zəncirli tikiş təşkil edir. Özbəkistanda bu naxış növünə “yurma” və “darafş” deyilir (Хакимов: 2013).

Azərbaycanda Şəki təkəlduz sənətinin də vətəni sayılır. Şəkidə ipəkçiliyin başlıca yer tutması burada təkəlduz sənətinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Təkəlduz sənəti Şəki təkəlduz ustalarının əməyi nəticəsində inkişaf etmiş, öz təşəkkülünü tapmış, gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Onların yaratdığı təkəlduz nümunələri Azərbaycanın sərhədlərindən kənarda da məşhur idi. XIX əsrdə təkəlduzçuluğun mərkəzi Şəki şəhəri sayıldığı bir dövrdə də bu işlə əsasən kişilər məşğul olurdular. Mövsüm Məşədi Əli oğlu, Məşədi Yusif Süleyman oğlu, Məşədi Səttar, usta Əliabbas, Cabbar Əlizadə, Rza Tağızadə, Abuzər Lətifov o dövrün məşhur təkəlduz ustaları idi. Bu sənətkarların əl işləri hazırda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, Şəki Xalq Tətbiqi Sənət muzeyində, Şəkidə Tarix Diyarşünaslıq muzeyində, Sankt-Peterburqda Etnoqrafiya muzeyində və s. yerlərdə bir çox maraqlı əsərləri saxlanmaqdadır (Məmmədzadə: 2013; Xəlilzadə: 2103).

Təkəlduzun gəzməli və gəzməsiz, şaxəli və şaxəsiz, içli və içsiz növləri mövcuddur. Təkəlduz işləri geyim və müxtəlif məişət əşyalarının üzərində görülür. Azərbaycan, tatar başqırd təkəlduzunda tünd rəngli (qırmızı, qara, sürməyi və başqa) məxmər, mahud və ipək parçalar təkəlduz üçün ən münasib parçalardır, özbək təkəlduzunda isə daha çox açıqrəngli

parçadan istifadə olunur. Türk xalqlarının təkəlduzlarının əsas özəlliyi əlvanlığı, ümumi mənzərənin mürəkkəbliyi, qədim naxışlar, tamğalardan istifadə olunmasıdır (Məmmədzadə: 2013; Xəlilzadə: 2013).

Təkəlduz üçün nəbatat aləmindən müxtəlif yarpaqlar, gilənar, qızılgül, alma çiçəyi, zanbaq, bənövşə, meynə yarpağı, əncir yarpağı; heyvanat aləmindən isə, ceyran, bülbül, qaranquş və digər motiv və elementlər səciyyəvidir. Təkəlduz sənətində sapların rənglərinin bir-biri ilə uyğun olması əsas şərtlərdən biridir. Şəki təkəlduzu üçün səciyyəvi rənglər: qara, narıncı, yaşıl, püstəyi, qəhvəyi, ağ, sarı, şəkəri, bənövşəyi, çəhrayı və qırmızıdır. Bu sapların ümumi rəng vəhdətliyi ustanın sapları seçmə və onları uyğunlaşdırma bacarığından asılıdır. Usta sifarişçidən qəbul etdiyi məmulat üzərində müxtəlif rənglərə boyadığı ipək sapla əlvan naxışlar tökürdü. Bunun üçün təkəlduz tikmədə iki sadə alətdən - qasnaq və qarmaqdan (qüllab) istifadə edilir. Naxışlar "gəzmə" və ya "doldurma" üsulu ilə salınır. Hər hansı bir məmulata naxış saldıqda əvvəlcə parçanı qasnağa tarım çəkib onun üzərinə ikinci bir qasnağı kip otuzdururlar. Sonra parçanın üzərinə naxış konturları iynə ilə deşilmiş kağız qoyub, təbaşir tozu ilə naxışın rəddini məmulat və ya parçaya köçürürlər. Bu əməliyyat qurtardıqdan sonra usta sağ əli ilə sapı üstdən qarmağa ilişdirib, alta verir və qasnağın altından sol əli ilə sapı çəkir. Sonra onlar münasib rəng çalarına malik ipək sapla tikilib doldurulurdu. Beləliklə, zəncirə bənzər ilmələr qeyd olunan istiqamətdə gedir və müəyyən olunmuş naxış kompozisiyanı əmələ gətirir (Xəlilzadə: 2013; Məmmədzadə: 2013).

Tikmələrdən biri də saya tikmədir. Bu növ bədii tikmə üçün adətən parlaq olmayan, pastel çalarlarında, çox zaman qızıl saplarla uzlaşmada rəngli ipək və yun saplardan istifadə olunurdu. Saya bədii tikmə üsulu ilə geyimlərə, divar bəzəklərinə, üz örtüyünə, pərdələrə və s. naxışlar vurulurdu. Saya bədii tikmənin iki növü vardı: ikitərəfli və birtərəfli (Fərəcov: 2011; Ağasıyeva: 2018).

Xanduz tikmə şəbəkəli parça üzərində tikmə üsuludur. Azərbaycan milli tikmələrin məhəlli növüdür, əsasən Lənkəran bölgəsində geniş yayılmışdır. Xanduz tikmə üsulunda iynə, şəbəkəli parça, iki ədəd qasnaq və müxtəlif rəngli ipək, iplik, yun sapdan istifadə olunur. Şəbəkəli parça çox vaxt tikici həvəskarların özləri tərəfindən hazırlanırdı. Bunun üçün kətan parçanın əriş-arğacı sayca təkəmseyrək çıxarılıb şəbəkə halına salınır. Sonra həmin şəbəkəli parça vasitəsilə məmulat üzərində naxış salınır. Bunun üçün usta əvvəl şəbəkəli parçanı qasnağa kip keçirilmiş məxmər, atlas, ağ, kətan və s. növ parça üzərinə qoyur və əlində olan hazır naxışlı nümunəyə baxaraq rəngli saplarla say hesabı işləməyə başlayır. Tikici yeni ilmə əldə etmək istədikdə iynəni say üzrə şəbəkəli sapdan eninə və bir də uzununa götürür. Çox vaxt iynə şəbəkəyə çəpəki keçirilir (Xəlilzadə: 2011; Fərəcov: 2011).

Xaçşəkilli və ya sanama tikmə qədim bədii tikmə növüdür. Formasına görə növləri aşağıdakılardır: sadə xaç; yarıxaç; uzunsov xaç; slavyan xaçı; düz xaç; dəyişgən xaçlar; ikiqat xaç; ulduz-xaç; bolqar xaçı (Leviafan); düyü xaçı (Fərəcov: 2011; Ağasıyeva: 2018).

Xovlu tikmə tikilmiş (toxunulmamış) xalça texnologiyasıdır. Qədim məxmərtel tikmənin əsasında yaradılmış tikmə növüdür. Digər adları məxmərtel, məxmərtelbaf, məxmərbafdır. Orta əsrlərdə Azərbaycanda bu tikmə müxtəlif tikmələrlə kombinasiya olunmuş şəkildə parçanın kənarına xətt vurmaq və ya gülün içərisini doldurmaq üçün istifadə edilirdi. Daha çox, dəstəkləyici xarakter daşıyırdı. Təkcə məxmərtel tikmə ilə işlənmiş tam bir nümunə yoxdur. Hazırda bu tikməni yalnız süfrələrin kənarında gül şəklində işləyirlər. Xovlu tikmələr tərs üzdən qullabla işlənilir. Parçanın arxa tərəfində eskiz çəkilir və elə arxa tərəfindən də tikilir (Fərəcov: 2011; Xəlilzadə: 2013).

Pilək tikmə (pulcuqlu tikmə) taxça, buxarı, güzgü pərdələri, divar bəzəkləri və xırda əşyaların hazırlanmasında istifadə olunub. Pilək əlvan metal dairəciklərdən hazırlanıb və əsasən

şal, mahud, qanovuz parça üzərində icra olunub. Çaxma pilək (zərənduz) tikmə Şəki, Şamaxı, Lahıc və Şuşada daha geniş intişar tapıb. Bu sənət daha çox zərgərliklə bağlı olub. Burada istifadə olunan çaxma piləklər zərgərlər tərəfindən döymə və basma (qəlibkarlıq) üsulu ilə hazırlanarmış. Metal lövhələr ağır olduğundan məxmər, tikmə, xara, mahud kimi möhkəm parçalardan istifadə olunub. Belə tikməli əşyalar məişətdə taxça, buxarı, güzgü pərdəsi, pərdəbaşı süfrə və sairə məqsədlərlə istifadə olunub. Metal lövhəciklər müxtəlif formalı buta, paxlava, üçbucaq, dördkünc, dairə, quş, balıq və s. şəklində hazırlanırdı. XIX əsrdə zərənduz üsulunu qadın üst paltarlarının ətək və yaxalarına qaytanla bərabər tətbiq edirdilər. Buta, gülbuta, gülbənd və s. şəkilli piləkləri paltar yaxasına düzdükdə ona "düymə", "həbbaf" da deyilirdi (Qafarova: 2013; Xəlilzadə: 2013).

Muncuqlu tikmə toz (xırda) və rəngarəng muncüqlarla işlənilən tikmə növüdür. Onun geniş yayıldığı yerlər Şuşa, Gəncə, Qazax, Naxçıvan, Bakı və Təbrizdir. Muncuqlar xüsusi saplara düzülür, sonra isə pul kisəsinin, daraq qabının və yaxud digər əşyaların üzərinə tikilib bərkidilir. Təsvirlər müxtəlif formada və kompozisiyada işlənilirdi. Məxmər, qanovuz, şal və qismən kətan parçalar üzərində işlənirdi. İstənilən bir naxış motivini parça üzərinə keçirmək üçün ilk növbədə onun ümumi mühit xətti qeyd edilir, sonra düzülmüş hazır saylı muncuqları götürüb, lazımi yerə bənd edirlər. Muncuqlar iki üsulla, ya təkbətək, ya da düzüm halında sıra ilə parça üzərinə bənd edilirdi. Ən geniş yayılan motivlər güllər, çiçəklər, yarpaqlar idi. Belə tipli tikmələrdə mirvaridə istifadə edilirdi (Xəlilzadə: 2013; Qafarova: 2013).

Örtmə tikmə üsulunda parça üzərindəki rəsm yastı tikişlərlə tamamən örtülür. Bu üsulda pastelrəngli ipək və yun saplardan istifadə edilir, çox vaxt qızılı saplarla birgə. Bir və ikitərəfli növləri var. Geyim, divarüstü bəzəklərin, pərdələrin üzü işlənirdi. Örtmə tikmə bir neçə tikiş texnikasında işlənə bilər: yastı örtmə - ikitərəfli olur, tikişlər birinə yaxın, sıx-sıx düzülür; döşəmə örtmə; "irəliyə iynə" tikişi; "geriyə iynə" tikişi; dəlikli örtmə; nazik bənd örtməsi; su tikişi; ilgəkli tikiş; düyünlü tikiş; zəncir tikiş; sayılı tikiş; kölgəli tikiş - müxtəlif rəngli saplarla işlənilir (Xəlilzadə: 2011; Xəlilzadə: 2013; Qafarova: 2013).

Qurama tikmə qədim tikmə növüdür, müxtəlif parça hissələrinin bir-birinə pərçimlənməsi ilə başa gələn bu tikmə üsuludur. Məişətdə istifadə olunur və dekorativ əhəmiyyət daşıyır. Örtüklər, yorğanlar, yastıqçalar, salfetlərin və s. üzünü bu tikmə ilə bəzəmək olar. Bu növ tikmədə həndəsi elementlərdən daha çox istifadə edilib. Onlara ən çox Abşeronda, Gəncədə, Qazaxda və Gədəbəydə rast gəlmək olar. Aşağıdakı növləri var: birləşmiş dördbucaqlı parçalardan ibarət olan; birləşmiş üçbucaqlı parçalardan ibarət olan; birləşmiş zolaqlardan ibarət olan (Xəlilzadə: 2013; Ağasıyeva: 2018).

Oturtma (qondarma) tikmə ayrıca parçalardan kəsilmiş bəzək başqa bir parça üzərinə qoyulub bərkidilməsiylə icra edilən tikmə növüdür. Bu tikmənin geniş yayıldığı yerlər Abşeron, Gəncə, Qazax, Şəmkir və Göyçə. "Rəsm"i və yaxud naxışı daha qabarıq göstərmək üçün bəzi hallarda onun altına pambıq qoyurdular. Bu üsulla ağ və qara yunu bir-birinə oturdub müəyyən təsvir əldə edirdilər. Keçmişdə saray çadırlarının əsas bəzəyində oturtma tikmə üsulundan geniş istifadə edilib. Keçə, dəri, sonralar müxtəlif rəngli parçaların kəsilib quraşdırılması yolu ilə inkişaf etdirilib. XIX əsrdə bu üsulla yüküzü, buxarı pərdəsi, süfrə, yaxud tapança qoburu, qılınc qını, yəhəraltı və s. əşyalar bəzədilirdi (Xəlilzadə: 2013; Qafarova: 2013; Ağasıyeva: 2018).

Nəticə

Orta əsr Azərbaycan toxuculuq sənətinin müxtəlif növləri tələbata uyğun şəkildə inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olmaqla, zaman-zaman təkmilləşmiş, inkişaf mərhələlərini keçmişdir. Məqalədə Azərbaycanın orta əsr tikmə sənətinin və müxtəlif tikmə növlərinin ümumi səciyyəsi

göstərilmiş, onların yayılma arealları və özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Təbriz, Ərdəbil, Gəncə, Göyçə, Naxçıvan, Şamaxı, Bakı, Quba, Şəki, Lənkəran, Qarabağ, Qazax, Şəmkir və digər yerlərdə tikmə sənətinin mahir ustaları yaşayıb-yaratmış, müxtəlif tikmə növləri günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Zaman-zaman sənətkarlıq sahələrinin ixtisaslaşması, həmin sahələrin də tələbata uyğun olaraq daha dərin formada inkişaf mərhələsi keçməsi onların özlərinin də müstəqil sənət sahəsinə çevrilməsi ilə nəticələnmişdir ki, bu da sözü gedən sahələrin xüsusi inkişafı və nümunəvi məshulların istehsalına gətirib çıxarmışdır. Məhz tikmə sənəti də xalq sənətkarlığının bu cür inkişaf edən sahələrindən biri olmuşdur. Nəticədə zaman keçdikcə tikmələrin ayrı-ayrı növləri meydana gəlmiş, sənətin bu sahəsi bir növ insanların məişət və həyatının əvəzolunmaz hissəsinə çevrilmişdir.

References

1. Farajov S. (2011) The art of fibrous painting: embroidery. "Madaniyyat (Culture)", Baku, 2011, 28 January, p. 15
2. Khalilzadeh M. (2013) Azerbaijani art embroidery.https://web.archive.org/web/ 20140428191100/http://kitabklubu.az/index.php?newsid=535
3. Gafarova G. (2013) Qafarova G. (2013) Interesting examples of Azerbaijjani folk art. http://strategiya.az/old/?m=xeber&id=23462
4. Khalilzadeh M. (2011) Hand-made miracles. "Sharg (The East)" -2011.- 21 May.- p. 12.
5. Hakimov A. (2013) Applied art of Uzbekistan: traditions and innovations. Archived 2016-03-09 at the Wayback Machine. Dashkend, 2013
6. Mammadzadeh T. (2013) Ancient folk art chain stitch – yesterday and today. Archived 2013-12-24 at the Wayback Machine. "Ipekchi (Silkworm)". 2013
7. Khalilzadeh M. (2014) "Take it alone, just see it, put chain stitch on your neck", Interview with sewing artist Mehriban Khalilzadeh. Archived 2014-09-17.
8. Aghasiyeva E. (2018) Azerbaijani art of embroidery https://medeniyyet.az/page/news/42256/Azerbaycan-bedii-tikme-seneti.html

Rəyçi: dos. T.Əliyev

Göndərilib: 31.07.2021 Qəbul edilib: 13.08.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/69/32-37

Turan Şahin qızı Kərimbəyli
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
almanmetodika@yandex.ru

ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN DİL SƏVİYYƏLƏRİNƏ GÖRƏ AUTENTİK MƏTNLƏRİN SEÇİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: *autentik mətnlər, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, kommunikativ təlim*

Methods for selecting authentic texts in accordance with the language level of students while teaching German

Summary

Today our main goal is to use authentic texts, including the study of the peculiarities of intercultural communication in the environment of communicative teaching of foreign languages. Authentic text reflects the use of natural language. It should be noted that the teaching of authentic texts in teaching a foreign language should be determined by the language level of the students. The selection criteria for authentic texts in German differ depending on the language level of the students.

Key words: *authentic texts, intercultural communication, communicative learning*

Müasir dövrümüzün müxtəlif sahələrində genişlənən azərbaycan-alman münasibətləri bu gün xalqlar arasında işbirliyi yaratmaq üçün onların birgə çalışmalarını, qarşılıqlı düşüncə və həyat tərzlərinin, əxlaqi dəyərlər sisteminin xüsusiyyətlərini dərindən dərk etmələrini və biri-birilərinə yaxından bələd olmağını zəruri hesab edir. Beləki, xarici dillərin tədrisi metodikası yeni təlim texnologiyaları ilə öyrənilən dildə ünsiyyət fəaliyyətinə yiyələnmə və mənimsəmə prosesini mədəniyyətlərarası əlaqələr kontekstində inkişaf etdirir. Bu gün məhz əsas məqsədimiz xarici dillərin kommunikativyönümlü tədrisi mühitində mədəniyyətlərarası ünsiyyətin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini ehtiva edən autentik mətnlərin istifadəsidir. Autentik mətn xüsusi, işlənməmiş mətn deməkdir. Belə bir mətn təbii dil istifadəsini əks etdirir. Qeyd edək ki, autentik mətnlərin ali məktəb praktikasına inteqrasiyası getdikcə daha vacib hala gəlir. Alman dilinin tədrisi aşağı kurslardan elə təşkil edilməlidir ki, tələbə özü təbii olaraq müəllim tərəfindən verilən mətnləri tam hazırlamaq bacarığına yiyələnsin. Buna görə, tələbə dilini öyrəndiyi ölkə haqqında mədəniyyət nümunələrini əldə etməyi və onları kifayət qədər yaxşı bilməyi, ölkənin tarixi haqqında təsəvvürə sahib olmağı və xarici həmsöhbətinin danışıq və nitqdən kənar davranış kodlarına adekvat cavab verməyi bacarmalıdır (6). Beləliklə, xarici dillərin tədrisi metodikası yeni dil təlimi ilə - ölkələr və xalqlar arasında mədəniyyətlərarası ünsiyyət əlaqəsi yaradan bir elm sahəsini zamanla öyrənməyə və inkişaf etdirməyə başladı.

Mədəniyyətlərarası öyrənmə-linqvistik (ekvivalent olmayan söz ehtiyatını öyrənməyi), praqmatik (müəyyən bir situasiyada necə davranmağı), estetik (başqa bir mədəniyyətə aid gözəl və ya pis hesab olunan adətləri müəyyən etməyi) və etik (mənəvi dəyərlər nədir?) problemləri əldə etmədir (2). Mədəniyyətlərarası öyrənmədə müxtəlif strategiyalardan istifadə olunur:

- Birinci strategiya, tədris materialının - dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin, televiziya və radio verilişlərinin, filmlərin və mətbuatın həqiqiliyi strategiyası, yəni tədris materialının hədəf dildə olan ölkənin bütün həqiqətlərinə tam uyğunluğudur.

- İkinci strategiya, tələbələri real bir dil mühitinə adaptasiya etməyə, ana dili ilə tələbənin mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün hədəf dilinin fəaliyyət göstərdiyi kontekstdə lazımi sosial mənbəyə sahib olmağa yönəldir. Belə tapşırıqlar autentik mətni hazırlamağa kömək edir (2).
- Qeyd edək ki, xarici dillərin tədrisində autentik mətnlərin öyrənilməsi təlimi tələbələrin dil səviyyələrinə görə müəyyənləşməlidir. Alman dilində autentik mətnlərin aşağı kurs tələbələrinin dil səviyyələrinə görə seçilməsi meyarları müxtəlifdir (5):
- İstənilən materiallar regional xüsusiyyəti əks etdirməli, mədəni əhəmiyyətə malik olmalıdır. Buna görə hər bir mərhələdə mədəni və regional dəyər meyarı nəzərə alınmalıdır. Tələbələr, şübhəsiz ki, yalnız ölkələrinin mədəniyyətini alman dilli həmyaşıdlarının mədəniyyətindən fərqləndirən xüsusiyyətləri deyil, həm də onları əlaqələndirən məsələləri öyrənməkdə maraqlı olacaqlar. Məsələn, alman tələbələri də diskotekalarda iştirak etməyi, basketbol, konki sürməyi və kompüter oyunları oynamağı sevirlər. Buna əsasən mətnə uyğun söz və ifadələri dilə daxil edə bilərik: kompüter, konki, disko, sənədlər, məktublar, məsləhətlər və s.
- Orijinal material seçmək meyarlarından biri də xarakterik meyardır. Hədəf dildəki ölkənin müasir reallığının ən uyğun faktlarını əks etdirən və ölkə haqqında daha dəqiq bir fikir yaradan regional coğrafi materialın (linqvistika daxil olmaqla) seçilməsini təmin edən xarakterik meyardır. Bu meyara görə hər mövzu üçün xas olan, reallıqları əks etdirən mətnlər seçilir, hədəf dildə ölkənin həyatının hər hansı bir xüsusi tərəfi ilə tanışlığı nəzərdə tutan, ekvivalent olmayan və arxa söz ehtiyatı: pul vahidlərinin adları, bəzi bayramların adları, ölkənin simvolları və s. nəzərə alınır.
- Regional məlumatların seçilməsinin növbəti meyarı onların müasirliyi və ana dilində danışanlar arasında yayılmış məlumatın olmasıdır. Məsələn, hər alman tələbəsi 5-in pis qiymət olduğunu bilir. Sayarkən almanlar baş barmaqdan başlayaraq barmaqlarını uzadırlar.
- Seçim hədəfi də vacib bir meyardır. Tələbələrimiz alman dilli ölkələrlə əlaqəli bir çox məlumatlarla maraqlanırlar: bunlar tətillər (nələr və necə qeyd olunur), kompüter oyunları, film personajları, pul vahidi, məktəb, ailə münasibətləri, ideallar və s.
- Dil biliklərinə görə seçilmə meyarlarından biri də müəyyən bir yaşdakı tələbələr üçün ekzotizmidir (cəlbedicilik). Seçim olaraq bura qeyri-bərabər və arxa söz lüğətləri, eyni zamanda xüsusi adların verilməsi aiddir: məsələn, yeməklər: popkorn, keks, puddinq, joqurt, dönər, şokolad; adlar: Məryəm, Sabine, Leyla, Ruslan, Sara; salamlar: hay, hallo, bay.

Seçilmiş leksik materialın aşağı kurs tələbələrinin dil bilikləri səviyyəsinə görə müəyyən edilməsi alman dilinin tədrisi metodikası sahəsində aşağıdakı bilik və bacarıqlara yiyələnməni nəzərdə tutur:

1) Öyrənilən mövzu çərçivəsində müəyyən qədər lüğəti bilmək, hədəf dildə olan ölkənin bəzi görməli yerləri haqqında məlumatlı olmaq, dövlət rəmzlərini tanımaq.

2) Ünsiyyət əlaqələrində nitq etiket formullarından istifadə etmək bacarığı:

- tanışlıq, salamlaşma, vida, təbrik və daha çox;

- hədəf dildəki ölkə ilə öz ölkəsindəki həmyaşıdlarının tətil günlərini, doğum günlərini müqayisə etmək;

- öyrənilən mövzular (viktorina, alman dili həftəsi və s.) çərçivəsində ölkənin tipik tarixi və mədəni hadisələrini əks etdirən və izah edən müxtəlif fəaliyyətlərlə çıxış etmək;

- milli bayram və adətlərlə əlaqəli mədəni tədbirlərdə iştirak etmək.

Auditoriya şəraitində öyrənilən hər autentik mətn təsirli ola bilməz. Bu baxımdan autentik mətnləri uyğunlaşdırmaq və ana dilində danışanlar tərəfindən qəbul edilmiş, standartlara cavab verən mətnlərin bir sıra struktur xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Qeyd edək ki, belə autentik mətn müzakirə, hadisə aspektində götürülmüş mətndir, məqsədyönlü bir sosial fəaliyyət olaraq, insanların qarşılıqlı əlaqələrində iştirak edən bir komponent kimi qəbul edilən nitqdir. Müzakirə baxımından autentik mətn leksik məzmun və qrammatik formaların istifadə olunduğu təbii dil vasitələri ilə xarakterizə olunur və orijinal söz istifadəsi situasiyada təsvir edilir (5). Belə mətnlərdə mövzu ilə məntiqi tamlıq vəhdət təşkil edir. Orijinal struktur autentik mətn üçün xarakterikdir. Bu konsepsiya mətn quruluşunun xüsusiyyətlərini, məntiqi ardıcıllığı, məzmunu və formal bütövlüyü əhatə edir. Autentik mətndə fərdi cümlələr bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və bir-birini tamamlayır. Cümlələr arasında məntiqi münasibətlər qurulur, məzmunu əks etdirən bir mövzu - mətnin ünsiyyət bütövlüyünü təmin edən rematik zəncirlər yaranır. Mətnin mövzusu onun quruluşunu müəyyənləşdirir. Belə bir quruluş mətni anlamaq üçün ilk addımdır. Başlıq burada mühüm rol oynayır. Mətnin başlığı müəyyən məlumatların qəbuluna uyğunlaşır, proqnoz vermək üçün şərait yaradır. Alman dili dərsliklərində mövzulara uyğun başlıqlar, məsələn, "Reisen-səyahət" "Meine Eltern-mənim valideynlərim", "Im Hotel-hoteldə" və s. mətn haqqında ilk anlayış verir. Daha mürəkkəb mətn modelləri də var ki, onlar tələbələrin diqqətini cəlb edən başlıqlar-suallar formasında təqdim olunur, məsələn, "Wohin fahren die Deutschen am liebsten?", "Sind Sie mit den Eltern zufrieden?", "Haben Sie ein nettes Zimmer reserviert?" həmçinin belə bir tapmaca formasında olan başlıqlar, məsələn, "Zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen", "Die Katze aus dem Sack lassen", "Die Kunst, falsch zu reisen" və s. Qeyd olunan mətnlərin başlığının mənasını yalnız mesajın məzmununu oxumaqla başa düşə bilərik. Bu cür başlıqlar aşağı kurs tələbələrinin marağına səbəb olur və motivasiyanı artırır.

Autentik mətnlərin növbəti parametri leksik-frazeoloji orijinallıqdır (5). Söz və frazeologiyanın seçilməsi qeyd edilən həqiqiliyə nail olmaq üçün mühüm rol oynayır. Xarici dərslik müəllifləri ana dilində danışanlar üçün mətnlərin leksik məzmununu daha müxtəlif hazırlayırlar. Bu mətnlərə danışıq nitqi üçün tipik sözlər və ifadələr, terminlər, emosional və qiymətləndirmə xarakterli bir çox sifətlər daxil edilir. Beləliklə, tələbələr mövzu baxımından müxtəlif və fərqli danışıq üslublarına aid orijinal söz ehtiyatları ilə tanış olurlar. İdiomatiklik və ifadəlilik mətnə frazeoloji yeniliklər gətirir, dil müəyyən edilmiş milli xüsusiyyətlərə malik olduğu səbəbindən başa düşülməsi və istifadəsi tələbələr üçün çətinliklər yaradır. Autentik bir mətn, hədəf dilin frazeologiyası ilə tanış olmaq və üzərində işləmək üçün yaxşı bir materialdır. Atalar sözləri və frazeoloji ifadələrlə tanışlıq tələbələrin orijinal nitq davranışı bacarıqlarını formalaşdırır, alman və azərbaycan frazeoloji birləşmələrinin müqayisəsi daima emosional reaksiya doğurur və mövzuya marağı artırır. Müəllim tələbələrin diqqətini alman və azərbaycan frazeologiyalarının ümumi və xüsusi xüsusiyyətlərinə yönəldərək, onlarda həm xarici dilə, həm də ana dilinə düşüncəli, analitik münasibət vərdişini formalaşdırır. Sabit ifadələr, sözbirləşmələri, nidalar, frazeoloji vahidlər tədris mətninə əsl milli orijinallıq verir.

Autentik mətnin növbəti parametri onun qrammatik həqiqiliyidir və bu şifahi və yazılı nitqdə müəyyən bir dil üçün xarakterik olan strukturların istifadəsi ilə əlaqələndirilir. Sözün qrammatik cəhətdən orijinal quruluşu orijinal leksik məzmun qədər vacibdir. Funksional orijinallıq həm də autentik mətn üçün vacib bir parametrdir (5). Bu konsepsiya nitq probleminin həlli üçün dil vasitələrinin təbii seçilməsini nəzərdə tutur. Müəyyən bir situasiyada düşüncələri ifadə etməyin optimal vasitələrini seçmək bacarığına yiyələnmək xarici dil öyrənməyin ən vacib vəzifələrindən biridir. Alman dilində bu və ya digər situasiyaya uyğun olmayan sözlərin və ifadələrin həqiqətə uyğun olmayan istifadəsi danışmağa, anlaşılmaya mane olmasa da, real

mühitdə dilin öyrənilməsinə çətinlik yaradır. Tələbələrin bu dilə xas olan danışıq formalarını öyrənmələrinə kömək etmək üçün müasir dərsliklərə standart ünsiyyət münasibətlərini əks etdirən və müxtəlif həyat şəraitində nitq davranışını öyrədən mətnlər daxil edilməlidir. Beləki, autentik mətnlərin əsas xüsusiyyətləri dərsliklər üçün hazırlanan tapşırıq materiallarında öz əksini tapmalıdır. Qeyd edək ki, statistik xüsusiyyətlər autentik mətnə xasdır. Ədədi göstəricilər mətnin janrından, məqsədindən, müəllif üslubunun xüsusiyyətlərindən və s. asılı olaraq dəyişə bilər. Müxtəlif mətnlərin statistik təhlilinin müqayisəsi müşahidələr və nəticələr üçün maraqlı materiallar verir.

Dilin təbii, canlı tədrisi yalnız anadilli insanların həyatından götürülmüş və ya mədəniyyət və mentalitetinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qəbul olunmuş, nitq normalarına uyğun olaraq hazırlanmış materiallardan istifadə etmək şərti ilə mümkündür. Metodoloji cəhətdən autentik mətn xarici dillərin tədrisi metodikası məqsədi üçün yaradılan təbii nitq mövzusudur (6). Hal-hazırda müəllimlər dilin tədrisi üçün alman dili dərsliklərindən, jurnallardan və qəzetlərdən seçilmiş orijinal materialları əldə etmək üçün geniş bir fürsətə sahibdirlər və həmçinin, audio/video materialların istifadəsi də belə tədrisdə çox vacibdir. Tədris üçün seçilmiş mətnlər müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Aşağı kurs tələbələri idrak fəaliyyətini inkişaf etdirə bilməsi üçün öz dünyagörüşlərini, öyrəndiyi dilin ölkəsinin mədəniyyəti və tarixi ilə bağlı fikirlərini zənginləşdirə bilməsi, mətni oxumaqdan və müzakirə etməkdən zövq almaları üçün məlumatlı və maraqlı olmalıdır. Yaxşı seçilmiş bir mətn tələbələrin dil fəaliyyətini və onların ünsiyyətə hazırlığını maksimum dərəcədə stimullaşdırır. Autentik mətn üzərində iş üç mərhələdən ibarətdir:

- mətndən əvvəl mərhələ,
- mətn mərhələsi,
- mətndən sonrakı mərhələ.
- Mətndən əvvəlki mərhələ mətnə "giriş" təmin etməlidir. Leksik və qrammatik çətinlikləri aradan qaldırmaq, əsas fikri və ikinci dərəcəli faktları, səbəb-nəticə əlaqələrini və s. müəyyənləşdirmək lazımdır. Tələbə bəzi tələb olunan dil vahidlərinə yiyələnməlidir ki, o, mətndən kifayət qədər müstəqil ifadə yaratmaq imkanı əldə edə bilsin. Mətndən əvvəlki mərhələ linqvistik və mədəni şərhlərdən, mətnin tanış olmayan sözləri üzərində işdən və mətnöncəsi məşqlərdən (şəkillər üzərində iş (təsvir), mətnin adı ilə işləmək, mətnin mövzusuna assosiaqram tərtib etmək və s.) ibarətdir.
- Mətn mərhələsi, mətni oxumaq üçün vacib olan bir amil kimi mətnin öyrənmə səviyyəsini və mümkün qədər nitq üzərində işin öncədən ünsiyyət tapşırığıdır. Hədəfdən asılı olaraq görüntüləmə, giriş, araşdırma və axtarış oxumağı vacib hesab edir. Düzgün oxumaq bacarığı, həm də bütün oxu növlərinin mənimsənilməsini və bu mətndən məlumat əldə etmək məqsədinin dəyişməsindən asılı olaraq bir növdən digərinə keçidin asan olmasını nəzərdə tutur. Mətn mərhələsi semantik oxu, eyni zamanda mətnin mənasını əks etdirən məlumatları taparaq mətndən əsas və ikinci dərəcəli məlumatları çıxarmağa yönəlmiş məşqləri, semantik seqmentləri vahid bir bütövlüklə birləşdirməyin leksik-məzmun əsaslarını əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, mətn əvvəlcə əsas məzmunu anlamaqla tez-tez oxunur və mətn sonrası məşqlər təfərrüatları anlamaq, nüfuz etmək üçün mətni təkrarlamaya yönəldilmişdir.
- Mətndən sonrakı mərhələ mətnin başa düşülməsinin yoxlanmasını və mətnin daha yaxşı başa düşülməsini (məlumatın işlənməsini) davam etdirmək işini təmin etməlidir. Bir-birinə bağlı oxu və danışıq təlimində mətn üzərində işləmək üçün təlimlər öz nitqimizi formlaşdırmağa yönəlmiş tapşırıqlardan ibarət olmalıdır. Mətndən sonrakı mərhələdə suallara cavablar, şifahi təsvirlər, tələbələrin özləri tərəfindən mətnə

sualların hazırlanması, mətndə cümlələrə ekvivalentlərin tapılması, yaradıcılıq xarakterli müxtəlif tapşırıqların işlənməsi zəruridir. Bu mərhələdə iş üsulları mətnin məzmununun əsas elementlərini müəyyənləşdirməyə yönəlib. Mətndən sonrakı tapşırıqlarda mətnin məzmununun başa düşülməsini yoxlamaq lazımdır.

Mətni oxumadan əvvəl tələbələrə mətnin məzmununun inkişafına dair fərziyyələrini ifadə etmək tapşırığı verilirsə, mətn sonrası tapşırıqlarda təsdiqlənib təsdiqlənməməsi sualı olmalıdır. Çox vaxt, mətn üzərində iş nəzərdə tutulan dil vasitələri (lüğət və ya qrammatika) üzərində aparılır. Tapşırıq açar sözləri axtarmaq, mətnə aid sualları cavablandırmaq, müəyyən məlumatları tapmaq və cədvələ daxil etmək, mətn planını tərtib etmək və s. ibarət olur. Mətn əsasında müəllim məzmunun başadüşmə səviyyəsini, leksik və qrammatik materialın mənimsənməsini və mətnin məzmununa əsaslanaraq danışıqda ünsiyyət bacarıqlarının inkişafını müəyyənləşdirmək üçün təlimlərin icrasını təşkil edir. Mətn əsaslı nitq situasiyalı (təlimsiz) danışıqların keyfiyyətli həyata keçirilməsi üçün bir şərtdir. Autentik bir mətnin bütün nitq fəaliyyətinin tədrisi üçün real məhsula çevrilməsi təlimdə məqsədəuyğun prosesdir. Beləki, aşağı kurs tələbələri tədris zamanı seçilmiş autentik mətn materialları ilə müxtəlif: dil vahidləri ilə cümlə, ifadə qurmaq və mətn öyrənməyə kömək edəcək digər tapşırıqlarla vacib əməliyyatlar yerinə yetirməlidirlər. Müəyyən bir başlanğıc mərhələdə tapşırıqlar mətnin janr və üslub xüsusiyyətlərini, yeni təlimlə dil vahidlərinin fərqləndirmə, yenidən qurma, çevirmə bacarıq və vərdişlərini (məsələn, mətni yenidən izah etmək, kommunikativ olaraq şifahi nitqin-monoloq, dialoq, yazılı mesaj və s. formalarından istifadə etmək) inkişaf etdirir (8). Tədris üçün təklif olunan mövzular aktualdır, şəxsiyyətlərarası ünsiyyət sahələrini, hədəf dildə danışan ölkə gənclərinin bugünkü problemlərini əks etdirir. Müəllim bu gün konkret təlim şəraitindən asılı olaraq tədris materialını seçmək və təşkil etmək qabiliyyətinə malikdir. Eyni zamanda, tələbələr mübahisələr edir və müzakirə olunan problemləri qiymətləndirirlər. Alman dili dərsliklərinin bütün orijinal materialları müəyyən mövzu meyarlarına görə paylanır və müəyyən tədris və təlim məqsədlərini izləyir. Alman dilinin tədrisi metodikasında autentik mətnlərin müxtəlif növlərindən istifadə olunur: dialoq-söhbət, müsahibələr, məktublar, şeirlər, mahnılar. Həmçinin, belə tədrisə alman dilində söz və ifadələri, sabit söz birləşmələrini, sözlərin məcazi mənaları, danışıq lüğəti və xalq dili olan autentik mətnlərin mürəkkəbliyini aid etmək olar. Autentik mətnlərin üzərində işin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, tələbələr üçün bu mətnlər böyük maraq doğurur. Dərsliyə daxil edilmiş autentik mətnlər üçün tapşırıqlar cüt və qrup işinə yönəldilir, fərdi və frontal iş ilə əvəzlənir. Mətndən əvvəl müəllimlər leksik və qrammatik xarakterli tapşırıqlarda tələbələrin "çətinliklərini aradan qaldırmalı", frazeoloji vahidləri izah etməli və tələbələrə orijinal səs yazılarını başa salmalıdırlar. Autentik mətnlərlə iş zamanı yeni təlim texnologiyalarından: qruplarla iş, kollektiv əməkdaşlıq, layihə əsaslı metodika və s. istifadə etmək zəruridir. Alman dilinin tədrisində tələbələrin dil səviyyələrinə görə autentik mətnlərin seçilməsi problemləri bir çox çətinliklərlə yanaşı, həm də müasir dövrümüzün maraqlı və aktual mövzusudur.

References

1. Garibova M. The use of interactive methods in teaching German in the lower courses of specialty faculties. Baku: Science and education, 2016, 204 p.
2. Baryshnikov N.V. Parameters training of intercultural communication. Foreign languages in school. 2002, № 2, p. 28-32
3. Huseynzadeh G. Teaching oral communication in a foreign language. Baku: Mutarjim, 2001, 314 p.

4. Ismailova D. Methods of teaching dialogic speech of modern English in the beginning courses of language universities. Baku: Mutarjim, 2002, p. 422
5. Nosonovich E.B. Authentic textbook text options. Foreign languages in school. 1999, № 1, p. 18-23
6. Sinitsa Y.A. Intercultural communicative competence: requirements to the level of power and some ways of its formation. Foreign languages in school. 2002, № 6, p. 8-14
7. Ter-Minasova S.G. Language and Intercultural Communication (Classical University Textbook). M.: From Lambert, U. Dependence of bilingualism on the condition of language acquisition. New in linguistics. Issue. VI. M., 1972, 241-253 c.
8. Roche J. Fremdsprachenerwerb/ Fremdsprachendidaktik. Tübingen: A.Francke Verlag, 2008, 286 s.
9. Schatz H. Fertigkeit Sprechen. Kassel: Langenscheidt, 2001, 228 s.
10. Wiche R.E. Kontakte knüpfen. München : Langenscheidt, 1993, 168 s.

Rəyçi: p.f.d. M.Qəribova

Göndərilib: 25.07.2021 Qəbul edilib: 13.08.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/69/38-43

Xalidə Qələndər qızı İsmayılova
Bakı, Azərbaycan
h-melikzade@mail.ru

POEZİYAMIZIN MƏMMƏD ARAZ ZİRVƏSİ

Açar sözlər: *Məmməd, Araz, şeir, söz, poeziya, bəşər, ovqat, dünya, qadın, lirizm, təlatüm, idrak, fəlsəfə*

Mammad Araz peak of our poetry

Summary

The main directions of the poem by Mammad Araz draw attention; the essence is solved on the basis of the material of actual life, moves on the basis of documents. The events are comprehensive in his poetic work, the figurative beings are polished more honestly and hotly in the author's own objects. Readers can see clearly how Mammad Araz poetry stands in the fortune, how the fortune exists in the poems and how the process branches out in two directions in this mood. In the result, a reader takes a lesson and makes a conclusion for himself. Let's say so, he tries to understand what troubles a man can face for an elementary mistake.

That's why, Mammad Araz poetry is a great lesson for nowadays and next generation
Key words: *Mammad Araz, poem, word, poetry, mankind, mood, world, woman, lyricism, alarm, cognition, philosophy*

Artıq bəşər övladı-poeziyaya dəyər verən hər kəs yaxşı bilir ki, salxarlı insan, duyğulu, Vətən səcdəli vətəndaş, Xalq şairi Məmməd Araz Azərbaycan poeziyasının, dünya ədəbi fövqünün ən tanınmış, görkəmli nümayəndələrindən biridir. 50-ci illərdə ədəbiyyata gələn gur ilhamlı şair tükənməz xəzinə yaratmış, ictimai fikrə aşkar təsir göstərə bilmişdir. Həmçinin, Məmməd Araz - mütəfəkkir duyğuları, milli pafosu həddən artıq güclü olan qüdrətli şair zaman-məkan vəhdətinin, ümumbəşəri dəyərlərin formalaşması üçün əmək sərf etmiş, yaradıcılığı daim ümummilli ədəbi-estetik fikrin diqqət mərkəzində olmuşdur. Əbəs yerə deyil ki, yetişən nəsillərin yaddaşında daim bir Məmməd Araz zirvəsi boy verəcək.

Məmməd Araz bədii təfəkkürünün poetikası sistem halında, düşüncə metafizikası zəncirvari olan müdrik, azman şairlərimizdəndir. Onun fəlsəfə dünyası, yaradıcılığının möhtəşəmliyi, milli özünüdərk prosedurası, milli ləyaqət hissi, poetik "mən"i oxucuda çox dərin ədəbi təəssüratlar oyadır. Bu ədəbi əzmi biz dahi şairin bütöv yaradıcılığında geniş mənada müşahidə edirik. Onun bütün kitablarında səmimiyyət, ilham qaynağında işıq ləpələrinə bürünmüş xoşovqat dəyərlər oxucunun üzünə səhər mehi kimi dəyir. Deməkolar ki, ən könülsüz vaxtında belə yazdığı kiçik bir şeiri belə Məmməd Araz yaradıcılığının əsas məqamlarına güzgü tutur. Çünki o, adi hissi də yüksək duyğu, çoxçalarlı bədii boyalarla rəngləyib.

Əslində, Məmməd Arazın ümumi yaradıcılığında müasirlik ruhu, mövzu rəngarəngliyi, aktuallıq, milli kolorit, üslub tərzi, özünəməxsusluq oxucu düşüncələrini ağuşuna alır, predmeti dəqiq müəyyənləşməyən qeyri-adilikləri yeni kontekstdə açılır. Heç şübhəsiz, Məmməd Arazı dünya şeir mərtəbəsinə qaldıran məqamlardan biri budur.

Digər tərəfdən, dahi şairin yaradıcılığında millilik prinsipləri, vətənpərvərlik duyğuları əsas və vacib şərt kimi səciyyəvi xarakter daşıyır. Şairin ilk sətirdən hamını doğma Vətən üçün dayaq olmağa səsləməsi həm bizim, həm də bəşərin əsas missiyasıdır. Bir növ, onun şeirlərinin

hamısında bir istiqlal çağırışı müşahidə olunur və bu, ölməz şairin qaranlıqlarla mübarizə aparmaq harayıdı.

Millətin dişləri daş gəvələyir,
Millətin barmağı tətiyə yatmır...

Bu fikirdə milli istiqlal ideologiyasının surəti aşkar görünür və duyğu eyni ab-havaya köklənib.

Şair xalqların bir-birinə düşmən kəsilməsini, mənfi emosiyaların bəşəri müharibələrə sürükləməsini pisləyir, bütün bunları ürək ağrısı ilə qələmə alır:

Bu necə insandı, bu necə bəşər?
Dalınca daş atır insan insanın.
Ağlına daş atır insan insanın,
Beyninə daş atır insan insanın,
Qəlbinə daş atır insan insanın.

Məmməd Arazın poeziyasında torpaq, Vətən duyğuları xüsusi yer tutur. Bu xüsusiyyət onun şerlərində öz bədii inikasını tapa bilir. Vətənə, torpağa bağlılıq konsepsiyası şairin yaradıcılığının ana xəttidir və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu emosional duyğunu “Vətən! - desin” şerində də görmək mümkündür:

Bu gün gərək hər anımız - vətən! - desin,
Qılıncımız, qalxanımız -vətən! - desin...

Şair vətəndaşlıq hissini, həyat harmoniyasını vacib tendensiya kimi yaradıcılığında dönə-dönə ön plana çəkmiş, insan düşüncələrini bütöv şəkildə mükəmməl kamilliyə istiqamətləndirmişdir.

Hər kəs Məmməd Araz poeziyasının metaforası üzərində dayanmağa məcburdur. Çünki onun şerlərinin hər misrası ilahi sehrin ağuşundadır.

Məmməd Araz cəsarətli şairdir. O, acı həqiqətləri acı şəkildə, kölgəsiz, filansız deməyi bacarır:

Böyüyürük, filləşirik ölənə yaxın,
Artırıq, kamilləşirik, ölənə yaxın...

Məmməd Arazın yaradıcılığı bütövdür. O, yaratdığı obrazları canlı olaraq oxucuya sevdirir, onların portretlərini ustalıqla tamamlayır. Eyni zamanda, onun şerləri milli-mənəvi həyatımızı orijinal formada təsbitləyir:

... Ovçuydum, doymadım ov həvəsindən,
Özümü ovlayan gözəllər oldu...

***

Biz yenməzdik, yıxılmazdıq,
Bizi bu yalanlar yıxdı...

***

Axır ki, təkliyə öyrətdim səni,
Onsuz da, nə vaxtsa öyrədəcəkdim...

***

... Mən sənə demişdim iştahanı boğ,
Tamah yıxmayanı Allah da yıxmaz...

Şairin bu və bu kimi minlərlə anşlaq yaradan fikri oxucuda böyük maraq doğurur, duyğu və hisslərini ovsunlayır. Oxucu o fikirlərin həzinliyi ilə daxili aləmini sakitləşdirir.

Məmməd Araz yaradıcılığı güclü koloriti olan geniş, poetik lövhələrlə doludur. Bu orijinallığın ana xətti şairin ilk qələm nümunəsindən son şeirinə qədər özünü labüd göstərir. Onun poetik aləmində həyat, insan və tale milli xarakterin bədii təcəssümü kimi təzahür edir, özünün şair-insan kimi kövrəkliyi (əslində sərtliyi), səmimiyyəti, emosionallığı, ideoloji funksiyası, real görünüşü hamını məmnun qoyur.

Hər dəfə haqqında yazı yazarkən bəlli bir həqiqəti dəfələrlə təkrar etməyə lüzum duyuruq ki, Məmməd Araz dövrün görkəmli, fərqli dəst-xətti olan nadir şairlərindəndir. Onun yaradıcılığındakı çoxşaxəli xarakterlər təkcə Azərbaycan poeziyasının deyil, bütövlükdə, dünya ədəbi fövqünün təzahürləridir. Məhz buna görə müasir oxucu onun müxtəlif rəng çalarlı şeirlərinin istisində xumar tapır, həyata bağlanır.

Dahi şairin ruhumuzu yerindən oynadan ədəbi ovqatına (ruhi təcəlla doğuran bir neçə misrasına) şahidlik edək:

Bəzən tüfəng alıb çıxsam da düzə,
Ceyran oylağından aralı gəzdim.
Ovçu ov axtarar, ovçu ov gəzər,
Mən məni ovlayan maralı gəzdim.

***

...Yellərni, sellərni keçdi ötən gün?
O, bəlkə ötəri şimşək səsiydi.
Sənin öz yuvandan ayrı düşməyin
Mənimçün bir uşaq əyləncəsiydi...

***

Arzu sonsuz, ömür yarı...
Artdı alnın qırışları,
Səndə insaf olsun barı
Ağarma, saçım, ağarma!

***

Sahil boyu yanır kəndin işıqları,
Tala-tala kölgə salır suya çinar.
Əyildikcə göy budaqlar suya sarı,
Elə bil ki, salam verir çaya çinar.

***

Baharın nə gözəl çağları gəlmiş,
Bülbülü çağırır gül səhər-səhər.
Vətənin eşqiylə dil açıb yenə
Könlümün sazında tel səhər-səhər.

Bu parçalarda insan da, tale də, həyat da, elə insanı Allahdın uzaq salan şeytan da müxtəlif məsaməli, fərqli obrazlıdır. Şair hədəfdən çıxan sözün hansı məcraya yönələcəyini dürüst şəkildə ehtiva etdiyindən, oxucunu bir labirint içində yormur, əksinə, onun beyninin qavrama gücünü artırır, dünyanı bir sətirlik sözün ağuşuna sığdırır. Zənnimizcə, bu böyüklük, bu sadəlik və bu idrakda dövr edən təlatümləri sadə bir insan qəlbi tərpənişə məcbur qoya bilməz. Elə bəşəri düşüncə də Məmməd Arazı bu obyomlu bacarığına görə yüksək mərtəbələrə qaldırıb. İndi dünyanın dəbiyat zirvəsinin harasından baxsaq, Məmməd Araz ədəbi fövqünün parıltıları gözlərimizi qamaşdırar.

Ömründə açmadı özgə bir qapı,
Süfrəsi görmədi nə dost, nə qonaq.
Beləcə bağlandı ömür kitabı,
Beləcə bağlandı, açılmayaraq...

Nisbi ayrılıq hər kəs üçün üzücüdür. Məmməd Araz üçün isə bu, həm də ruhi tənəzzülə uğramadır. Yuxarıdakı misralara söykək kimi şairin «Salamat qal» şeiri də sanki bu dediklərimizə bir aynadır:

Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim,
Duman, salamat qal, dağ, salamat qal.
Dalımca su səpir yoxsa buludlar? –
Leysan, salamat qal, yağ, salamat qal!

Ömrün insana nə vaxta qədər vəfa qılması bütün bəşəriyyəti düşündürür. Lakin bu gümanın içindəki isti ləngərlər Məmməd Arazı qətiyyən qorxutmayıb; əksinə o, həyatı gümanla deyil, real təsvirdə, obrazlı yaşayıb. «Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim» fikrinin içindəki eyham düşüncəli insanın fərqinə vara biləcəyi qətiyyətdir. Bu misraları dilə gətirməklə dahi şair həyat sahillərində, ömür bataqlığında insanın nə qədər duruş gətirə biləcəyi ehtimalı ilə çıxış etməyib, əksinə, Allahın verdiyi ömrə təhəmmületmə gücünü yoxlayıb...

İnsanın (cinsindən asılı olmayaraq) fərdi xüsusiyyətləri Məmməd Araz şeirində orijinal şəkildə çözülüb. Aşağıdakı fikir qatarında biz bunun dəqiq atmosferinə düşürük:

Məni səcdəsinə gətirər biri,
Qoynunda gül kimi bitirər biri.
Od olub əridər, itirər biri...
Elə ki, ömrümün itər xoş günü,
Dərdim, əzabımın ağır yükünü
Yalnız alar biri, götürər biri...

Ümumiyyətlə, insan - xüsusən qadın mövzusu Məmməd Araz şeirinin leytmotividir. Yuxarıdakı misralarda şair həyatın dadı-duzu olan qadınların müxtəlif ovqatda, lakin eyni xarakterdə təlatüməgəlmə anını səciyyələndirib. Demək istəyib ki, insan dünyanın əşrəfidir, onun əzabının ruh təzəliyi qadından gəlir. Dahi şair sanki bu misralarla (bir növ) Həvvanın Adəmin həyatında oynadığı rola fikir çəkib, qadının həm ana, həm də nəsilçoxaldıcı qüvvə olaraq sivilizasiyalı bir tərpəniş olduğunu xaraeterizə edib.

Məmməd Araz çox şeirində özündən sonrakı həyatın özündən əvvəlki həyatla eyni olduğuna işarə vurmaq üçün oxucuda təəccüb oyadıb. Elə aşağıdakı şeir də həmin xarakterik düşüncənin məhsuludur:

Qara cilddə çap eləyin kitabımı
Məndən sonra.
Qara cilddə.
Tünd qara.
Qoy qara kağızım olsun
O kitab dostlara, tanışlara.
Mən o rəngi sevərdim;
Boynu bükülü dərdim,
Pardaxlı sevincim
O rəngdə geyinərdi...

Bu şeir təkcə bir vəsiyyət məcmusu deyil; onun içində gizlənən həyat həqiqətləri, dünənlə bugün və sabah arasındakı təlatümlər, bu çalxanmaya tab gətirə biləcək insan ürəyi və s. düşüncəli oxucuda bir mübarizə ovqatı yaradır. O, artıq nəyi necə, hansı şəkildə cilovlamağın yolunu bilmiş olur. Bax, budur Məmməd Araz şeirinin möhtəşəmliyi!

Vaxt olur ki, xoş gəlməyir
Ömrümdəki təmtəraqlı günlər mənə.
O gün dingiş bir qız kimi
İfrat gəlir
Ən sevimli güllər mənə...

Elə bu şeirin ovqatında da dahi şairin möhtəşəm manerası labüd tərzdə diqqət çəkir. Bu misralarda həyatın həmişə eyni şəkildə olmaması yox, insanın həmişə həyata eyni formada nüfuz etməməsi əsas anlamdır. Şair oxucu üçün sanki bir yol, səmt müəyyənləşdirir, onu öz varlığının aparıcı qüvvəsinə çevirmək istəyir.

Məmməd Araz yaradıcılığında bir səliqə, bir səhman da var. Sanki bu, onun şeirlərindəki hənirdən belədir. Dahi şairin istənilən poetik fikrində həyat öz rəngində, insan öz çalarında, digər tərpənişlər də öz surətindədir. Belə bir ovqata malik olmaq hər qələm sahibinə müyəssər olmur. Məmməd Arazı məhz bu anlamda fərqli göstərən bəlkə də onun təmiz havalı dağlardakı, pak ruhlu obalardakı, ən əsası, dürüt, vicdanlı ailələrdəki həyat məntiqini tuta bilməsidir. Ona görə ölməz şairin yaradıcılıq nümunələri bu qədər rəvan, bu qədər oxunaqlı və bu qədər təsirlidir. Əslinə qalsa, dahi şairin ümumi yaradıcılığında hadisələr çoxobrazlıdır, təsirli həyat səhnələri çoxluq təşkil edir, müəllif hətta ən susqun əhatədə belə obrazlarına elə bir səmimiyyət, elə bir bitkin surət verib ki, onları özünün idealın etmək isəyirsən. Söz yox, bu, Məmməd müəllimin şair bacarığıdır, həm də həyata, taleyə düzgün baxışıdır.

Məmməd Araz ideoloji surətlər yaratmağın ustasıdır. Onun obrazları dürüst, hadisələri təmiz ovqatdadır; diqtə etdiyi digər surətlər çevikdir - halallıq onların həyat kredosudur, nüfuzlu şəxsiyyətlərdir, zəhmətkeş insanlardır və s. O surətlərdə biz bir ağsaqqal görkəmi, bir bulaq saflığı müşahidə edirik. Bütün bunlar da, dediyimiz kimi, onun həyat duyğularının bar-bəhrəsi kimi işıq saçır.

Dahi şairin «Sevgi nəğməsi». Bakı: Azərnəşr, 1959, 68 səh., «Üç oğul atası». Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1961, 63 səh., «Araz axır». Bakı: Azərnəşr, 1964, 76 səh., «Mən səni taparam». Bakı: Azərnəşr, 1963, 59 səh., «Anamdan yadigar nəğmələr». Bakı: Azərnəşr, 1966, 152 səh., «Ömür karvanı». Bakı: Azərnəşr, 1967, 136 səh., «İllərdən bəri». Bakı: Gənclik, 1969, 114 səh., «Qanadlı qayalar». Bakı: Azərnəşr, 1973, 190 səh., «Atamın kitabı». Bakı: Gənclik, 1974,

168 səh., «Həyatın və sözün rəngləri». Bakı: Gənclik, 1975, 135 səh. və s. kitablarında biz əsas etibarilə onun öz həyat duyğularının ritmini hiss edir, düşüncələrinin xəlqiliyinə əmin oluruq.

Əlbəttə, Məmməd Araz şeiriyyətində insan şəxsiyyəti özünü bütün labüd hallarda aktiv göstərir. Lakin cəmiyyət məsələlərində şəxsiyyət fəallığının daha geniş aspektləri var. Bu, həm də ictimai əhatənin genişlənməsinə zəmin yaradır. Məhz bu mənada dünya, bəşər övladı dahi şairin yaradıcılığına, Məmməd Araz şeirinin əsas kateqoriyalarına geniş yanaşıb və düz də edib.

Yaş ötüb, ayılıb görürsən bir vaxt
Heç nə yazmamısan, ömür yarıdır.
Alnına yazılan qırışlar ancaq
Ömrünün şikayət misralarıdır...

Məmməd Araz yaşı ötürdü, ömrü başa vurdu, lakin ölməz əsərlər yaratdı, bəşər üçün həmişə gərəkli əsərlər yaratdı. Onun yaddaşımızda çözələnən həyatı özünün dediyi kimi "Alnına yazılan qırışlar ancaq Ömrünün şikayət misralarıdır..." kontekstində miqyas tapır. Bəzən elə düşünürük ki, Məmməd Arazın bütöv yaradıcılığı onun həyatdan, taledən və insandan şikayətidir...

References

1. Mammad Araz, Selected Works. -Baku: Education, 2014. -400 p.
2. "Literature" newspaper. -2014. –24 October. -№ 41.
3. "Savalan" newspaper -2016. - 16-19 September. -№ 39.
4. Electron resources: Mammad Araz, Selected Works – Electron text. -Baku: Innovative Teaching Resources (ITR) QSC, 2012.
5. Fatalikizi G. "Days with Mammad Araz" - memories. -Bakı: Zekioglu, 2008. -216 p.
6. Fatalikizi G. "Leaves from life" - Baku: Science and Education, 2013. -352 p.
7. Habibbeyli İ. "People's poet Mammad Araz". -Baku: Azerbaijan, 1999. -160 p.
8. Khalilov A. "Mammad Araz genius" -Bakı: BSU Publish House, 2002. - 256 p.
9. Mehdi H. Idea-artistic features of the poems Araz flows // About the poem by Araz, Baku: Science, 2000. p. 79-98.
10. Modern Azerbaijan Literature. Textbook, Vol 2. Baku University Publish House, 2007.

Rəyçi: dos. R.Ramizoğlu

Göndərilib: 05.08.2021 Qəbul edilib: 17.08.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/69/44-48

Türkanə Barat qızı Qəhrəmanlı
Azərbaycan Texniki Universitetinin
doktorant
Turkana.Gahramanli927@mail.ru

KOMPÜTER METODUNDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ELEKTROQASTROENTEROQRAFİK SİQNALLARIN ANALİZİ

Açar sözlər: *Elektroqastroenteroqrafiya, qeyri-stasionar siqnallar, elektrofizioloji siqnallar, kompüter emalı, Veyvlet-çevirmə, tezlik modulyasiyası, veyvlet Morle funksiyası*

Analysis of electrogastroenterographic signals using the computer method

Summary

Electrogastroenterography is a field that studies the condition of the gastrointestinal tract. Electrophysiological signals contain artifacts that are not directly related to the activity of the organism, and the filtration of such artifacts is an important issue. Electrogastroenterography is a field that studies the condition of the gastrointestinal tract. This method is associated with radiography, ultrasound, endoscopy. In these methods, electrical signals are taken from the surface of the abdominal cavity. For this purpose, the issues of elimination of artifactors, processing and analysis of signals on the example of electrogastroenterograms for processing and measurement of electrophysiological signals were considered.
Keywords: *Electrogastroenterography, non-stationary signals, electrophysiological signals, computer processing, wavelet conversion, frequency modulation, wavelet Morle function*

Orqanizmdən daxil olan bioelektrik siqnalları emal etmək üçün tibbi diaqnostikada kompüter metodundan geniş istifadə edilir. Belə sahələrə misal olaraq elektrokardioqrafiyanı(EKQ), elektroqastroenteroqrafiyanı (EQEQ), elektroensefaloqrafiyanı (EEQ) göstərmək olar.

Elektroqastroenteroqrafiya mədə-bağırsaq sisteminin vəziyyətini öyrənən bir sahədir. Bu metod rentgenoqrafiya, ultrasəs, endoskopiya metodları ilə əlaqədardır. Bu metodlarda elektrik siqnalları qarın boşluğunun səthindən götürülür.

Dünyada istehsal olunan tibbi aparatlar bir sıra məşhur kompaniyalara məxsusdur. Belə firmalardan biri Amerikanın «Medtronik Inc» firmasıdır, digər firma İsveçin «Synectic-medical AB» firmasıdır ki, onlar da elektroqastroqrafiyada tətbiq olunur. Bundan başqa *EMG*100*C* cihazı (İsveçrə), «Menfis Biomedica» (İtaliya) elektroqastroqrafiyada tətbiq edilir.

Qastroenterologiyada və elektroqastroenteroqrafiyada geniş elmi nailiyyət qazanan ölkələrə İsveçi, Çexiyanı, Polşanı, Böyük Britaniyanı, İtaliyanı, Kanadanı, ABŞ-ı, Yaponiyanı, Hindistanı və s. dövlətləri göstərmək olar

Qeyri-stasionar siqnalların analizində veyvlet-çevirmədən geniş istifadə olunur. Hesablamalarda veyvlet-əmsallar massivi əsas rol oynayır. Analiz edilən funksiya kimi veyvlet Morle funksiyasından istifadə edilir. O, Qaus funksiyasının modullaşmış sinusoidal formasıdır.

Elektrofizioloji siqnalların tərkibində orqanizm fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəsi olmayan artefaktorlar meydana gəlir ki, belə artefaktorların filtrasiyası vacib məsələlərdən sayılır. Eyni zamanda elektrofizioloji siqnalların emalı və analizinin yüksəldilməsi üçün metod və vasitələrin işlənməsi aktual sayılır.

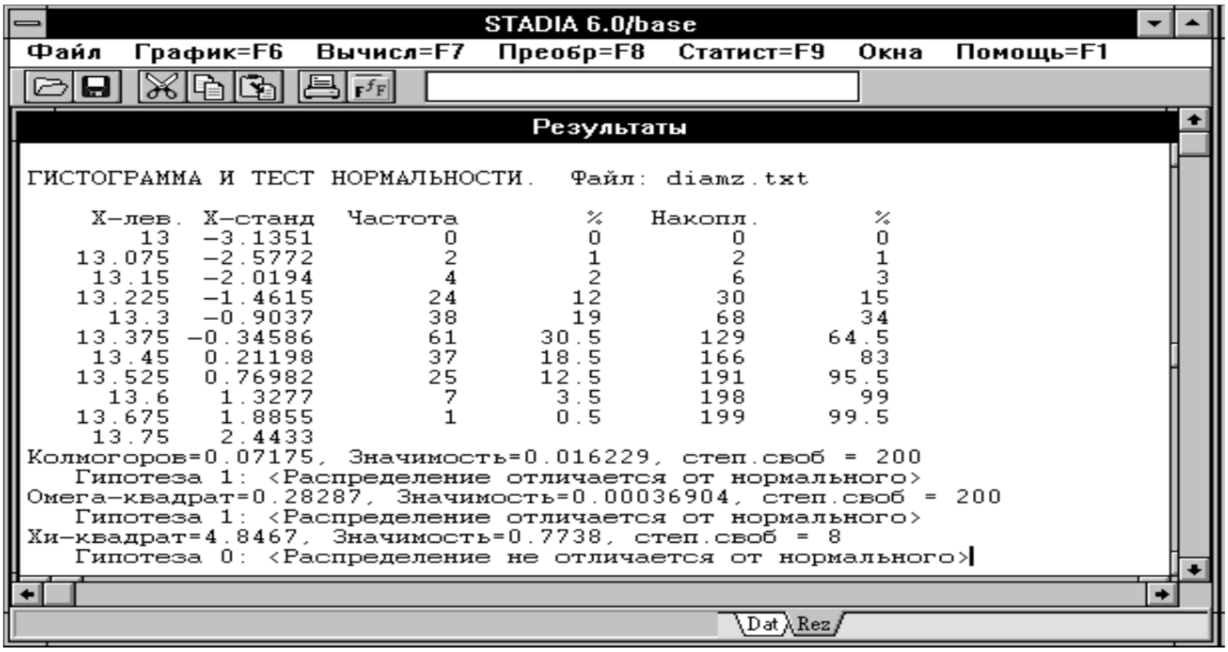
Bu məqsədlə elektrofizioloji siqnalların emalı və ölçülməsi üçün elektroqastroenteroqramların timsalında artefaktorların aradan qaldırılması, siqnalların emalı və analizi məsələlərinə baxılmışdır.

Tibbi diaqnostikada orqanlardan qəbul edilən elektrik siqnallarının emalında komputer metodları geniş tətbiq edilir. Belə sahələrə elektrokardioqrafiya (EKQ), elektroqastroenteroqrafiya (EQEQ) və elektroensefaloqrafiyanı (EEFQ) göstərmək olar. Bu göstəricilərdə EKQ və EQEQ orqanların mexaniki yığılmasını öyrənir. Bu göstərilən metodların oxşar cəhətləri çoxdur: orqanların fəaliyyətinin yığılma rejimi; tezlik xarakteristikasının normadan kənara çıxması; prosesin davam etməsinin monitorinqində tətbiq edilən metodlar; aritmiyanın öyrənilməsi.

Kompüter emalında əsas diaqnostik göstəricilərə rəqslərin amplitudunun pik qiyməti, impulsun gücü, gücün spektri, tezliyin nominaldan fərqi, aritmiya əmsalı, rəqsin forması aiddir. Mədənin işləmə rejimi «normaqstriya» adlanır və orqanın yığılma tezliyi $\omega D = 0.05hs$ səviyyədə $\pm 20\%$ təşkil edir.

Elektroqastroqramların öyrənilməsində kompüter metodundan istifadə etdikdə preprandial/postprandial rejimi istifadə olunur ki, onlar da dominat tezlikdə yerinə yetirilir.

Preprandial/postprandial rejimin versiyası

Şəkil 1. Preprandial/postprandial rejimin versiyası

Bu qrafikdən görünür ki, «preprandial» rejimdən «postprandial» rejimə keçdikdə mədə yarası xəstələrində dispepsiyaya nisbətdə bu rejim geniş hədd daxilində dəyişir.

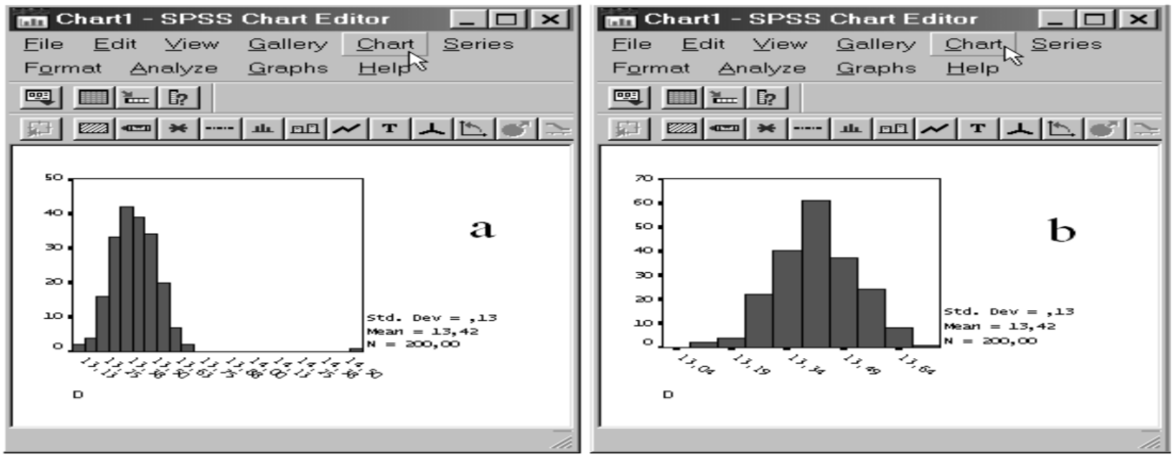
Cədvəl 1.Periferik elektroqastroentoqrafiya nın normal göstəriciləri

MBT şöbəsi	P(i)/PS, (%)	P(i)/P(i+1)	Kritm
Mədə	22,41±11,2	10,4±5,7	4,85±2,1
DPK	2,1±1,2	0,6±0,3	0,9±0,5
Nazik bağırsaq	3,35±1,65	0,4±0,2	3,43±1,5

Şişkin bağırsaq	8,08±4,01	0,13±0,08	4,99±2,5
Yoğun bağırsaq	64,04±32,01	-	22,85±9,8

Qastroentroqramların analizində EQEQ-in uzun müddət yazılmasında qeyri- stasionar siqnallar müşahidə olunur ki, onların spektral tərkibi və rəqslərin amplitudu bir ölçü seansında dəyişir. Bundan başqa bu siqnallar artefaktlardan ibarət olur ki, o da mədənin yığılması zamanı yaranan siqnallarla əlaqədar deyildir. Ona görə də etibarlı diaqnostika aparmaq üçün qastroenteroqramın orta xarakteristikasından istifadə etmək kifayət qədər məqsədəuyğun olmur.

Qeyri-stasionar siqnalların analizinin vasitəsi kimi veyvlet-çevirmə aparmaq lazım gəlir. Bu zaman analiz edilən siqnalların forması osilloqrafda, yaxud kompüterin monitorunda aşağıdakı şəkildəki kimi əks olunur (şək. 2.).

Şəkil 2. Qeyri-stasionar siqnalların analizinin vasitəsi kimi veyvlet-çevirmə spektrləri

Veyvlet-çevirmənin nəticəsində hesablama aparılır və veyvlet-əmsal $CW(a,b)$ massivi alınır. Veyvlet çevirməsi w(a,b) və f(t) siqnalı aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$w(a,b) = C_{\Psi}^{-1/2} a^{-1/2} \int_{-\infty}^{+\infty} \Psi^*\left(\frac{t-b}{a}\right) f(t)\,dt, \qquad (1)$$

burada:

Ψ(t) – analizedici veyvlet ; C – Normallaşdırıcı əmsal; a –Miqyas əmsalı; b – Sürüşdürücü parametr; * –işarəsi kompleks uzlaşmadır .

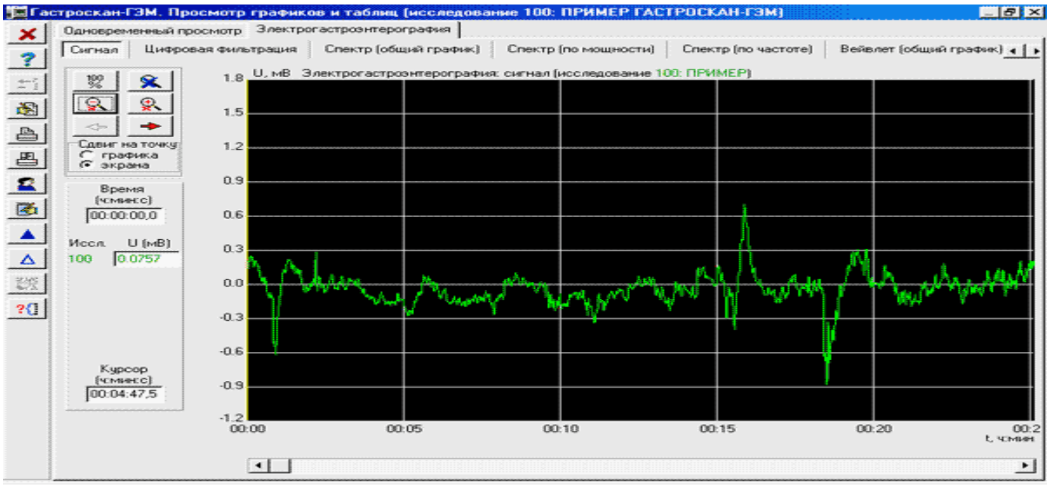
Veyvlet funksiyasının ailəsindən Ψ(t) ana veyvlet alınır ki, o da sürüşmə və miqyas əməliyyatları ilə əldə edilir.

$$\Psi_{a,b}(t) = a^{-1/2} \cdot \Psi\left(\frac{t-b}{a}\right), \qquad (2)$$

Burada:

Ψa,b(t) –veyvlet funksiyadır; a – Miqyas əmsalı ; b – Sürüşdürücü parametrdir.

Veyvlet çevirməsinin üstünlüyünü göstərmək üçün aşağıdakı şəkillərə müraciət edək.

Şəkil 3.Filtrləmədən sonra yaranan siqnallar

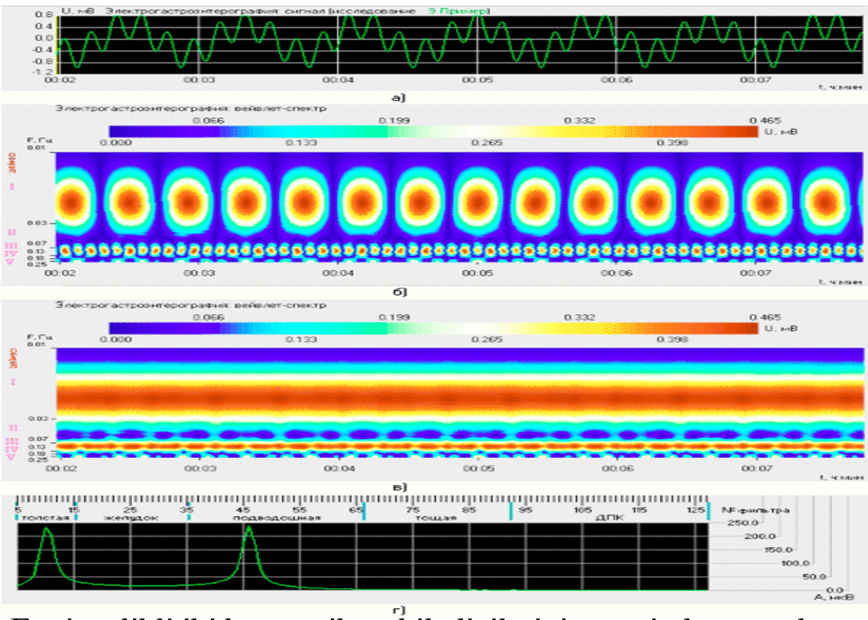
Funksiya analiz edildikdə Morle veyvletini əsas götürürük ki, o da aşağıdakı kimi ifadə edilir:

$$\psi(x) = D\exp(-\frac{x^2}{2})(\exp(-i\Omega_{ox}) - \exp(-\frac{\Omega_0^2}{2})) \quad (3)$$

Burada $\Omega_0 = 2\pi$ və normallaşmış sabit D isə aşağıdakı kimi tapılır:

$$D = \frac{1}{\sqrt{\sqrt{\pi}(1 - 2\exp(-\frac{3\Omega_0^2}{4} + \exp(-\Omega_0^2))}} \quad (4)$$

Bu funksiya Qaus funksiyasının modulu olub, sinusoidaldır və aktiv sahələrdə sıçrayışları əks etdirir. Bu ifadə $m(t) = j2\pi 2t\mu Gf$. Burada μ sıçrayışların yerini təyin edir, f - onun tezliyidir, G - sıçrayışların enidir. Ölçülən siqnallar rəqəmli filtrləmədən sonra $0{,}03 - 0{,}07hs$ tezlik zolağında qastroqramı ayırır ki, o da artefaktorlardan təmizlənmiş olur və mədənin yığılması haqda informasiya dəqiq olur.

Şəkil 4.Eyni tezlikli iki harmonik təşkiledicilərinin cəmi olan veyvlet spektrləri

Qeyri-stasionar siqnalların tezlik modulyasiyası ilə təyin edilməsi məqsədilə $Z(t)$ siqnalını analiz edək. Əgər $N = 4200$ eyni impulslar Qaus forması kimi təmsil olunursa, onun mərkəzi $t_n = t_{n-1} + RR_n$ nöqtəsi olarsa, $n = 1,2,3...,N-1$, RR_n mərkəzlər arasındakı məsafədirsə, $t_0 = RR_0$ onun eni $\tau_0 = 0{,}002san$. Əgər RR_n modeli n nömrəsindən A mərhələsində $n = 0,1...n_A$, burada $n_A = 1400$, $RR_A = 800msan$, $\varepsilon = 0{,}04$ qəbul etsək:

$$RR_n = RR_A\left[1 + \varepsilon \sin\left(\frac{2\pi F(n)n}{N}\right)\right] \quad (5)$$

B - mərhələsində $n = n_A + 1,...n_B$, burada $n_B = 2800$, $RR_B = 555.5msan$, $\varepsilon = 0{,}04$ olarsa, onda

$$RR_n = \left[RR_B + \left(RR_A - RR_B\right)\exp\left(-\frac{n - n_A}{n_1}\right)\right] \times \left[1 + \varepsilon \sin\left(\frac{2\pi F(n)n}{N}\right)\right] \quad (6)$$

C - mərhələsində $n = n_B + 1,...N-1$, $RR_C = 800msan$, $n_2 - 50$ $\varepsilon = 0{,}04$ olarsa, onda

$$RR_n = \left[RR_B + \left(RR_C - RR_B\right)\left(1 - \exp\frac{n - n_B}{n_2}\right)\right] \times \left[1 + \varepsilon \sin\left(\frac{2\pi F(n)n}{N}\right)\right] \quad (7)$$

$$F(n) = F_{\min} + \frac{\left(F_{\max} - F_{\min}\right)}{1 + \exp\left(-\frac{\left(n - n_0\right)}{n_T}\right)} \quad (8)$$

Burada $F_{\min} = 90$, $F_{\max} = 240$, $n_0 = 2700$; $n_T = 400$, belə ki, $F(0) = F_{\min}$; $F(no) = (F_{\max} + F_{\min})/2$, $F(N) \approx F_{\max}$. RR_n- asılılığının səlist dəyişməsi toplananların eksponensial dəyişməsi ilə təyin edilir. Əgər $n = n_A$ olsa, onda $RR_n = RR_A$; $n = n_B$, $RR_n = RR_B$ və əgər $n = N$ olsa $RR_n = RR_A$ olar.

References

1. 1.Timanyuk V.A., Djivotova E.H. Biophysics:Textbook.-2nd part, -:ID"Professional" 2004, 324 p.
2. 2.V.P.Oleynik., S.N.Kulish.Hardware research methods in biology and medicine.: Textbook-X.: National aerocosm. "Khark.Aviation int. "2004, 367 p.
3. 3.Volkenstein M.V.Physics and Biology.-M:Science, 1990, 345 p.
4. 4.Rahimov R.M, Aliyev T.A. Mutual influence of Biophysics and physical fields.Course materials, Baku, NPM, "Education", 2019, 223 p.

Rəyçi: dos. R.Rəhimov

Göndərilib: 06.08.2021 Qəbul edilib: 16.08.2021

İÇİNDƏKİLƏR

Çapa imzalanmışdır: 23.08.2021
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 3, 2
Sifariş: 417

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru